

XX-wieczna filozofia polska we współczesnych Włoszech. Próba syntezy

Polish Philosophy of the 20th Century in Contemporary Italy:
An Attempt at Synthesis

Francesco Coniglione

Università di Catania, Włochy

e-mail: f.coniglione@unict.it

ORCID: 0000-0003-3258-738X

Abstract

The essay traces the reception and spread of Polish 20th-century philosophy in post-war Italy, illustrating the reasons behind the success of some of its protagonists and the obstacles faced by its most significant representatives. It highlights, in particular, the disproportion between the importance given to certain authors and currents in Italy and the actual recognition they received in their homeland. Thus, the entire tradition of analytic philosophy initiated by Twardowski, despite being the backbone of Polish philosophy and a major influence shaping generations of scholars, was largely neglected in Italy (except for logicians, often as a consequence of their success abroad). Meanwhile, other currents of thought – such as Marxist and Catholic philosophy – were instead given prominence, even though they were minority traditions within the Polish scholarly community and enjoyed significantly less intellectual prestige compared to the Lvov-Warsaw school. This imbalance was undoubtedly influenced by the dual grip of Marxist and Catholic culture, which for too long had been shaping the Italian philosophical debate, marginalizing secular and rationalist approaches.

Keywords

Polish philosophy of the 20th century, Polish logicians, Kazimierz Twardowski, Lvov-Warsaw school of philosophy, Italian culture, reception, translation

1

Podczas gdy studia polonistyczne we Włoszech można zasadniczo powiązać z wyspecjalizowanym obszarem badań oraz środowiskami naukowymi działającymi na największych włoskich uniwersytetach, studia nad polską filozofią nie posiadają ugruntowanej tradycji odrębnej dyscypliny. Filozofia polska, w rzeczy samej, włączana jest przeważnie w obszar polonistyki, będąc tym sposobem zredukowaną do mniej znaczącej i wysoce specjalistycznej odmiany, już i tak ezoterycznych, badań z zakresu slawistyki, bądź też nierzadko zostaje całkowicie przemilczana. Wyjątek stanowili nieliczni myśliciele, którym od czasu do czasu, z takiego czy innego powodu, udawało się przekroczyć subtelną, acz często bynajmniej niełatwą do pokonania granicę, która oddziela prowincję kulturalną od głównego obiegu kultury międzynarodowej¹.

Faktem jednak jest – i tu pierwszy paradoks – iż czołowe postacie XX-wiecznej myśli polskiej, jeśli rozpatrywane z osobna, cieszyły się uznaniem wśród badaczy i nierzadko niektórym z nich udawało się dostać do szerokiego środowiska kulturalnej inteligencji. Filozofia polska jako taka pozostaje wciąż jednak tematem nieznanym. Jej przywołanie sprawia, że słuchacze marszczą czoła, na ich twarzach pojawiają się badawcze spojrzenia, niepewne reakcje, a innymi razy, choć to rzadziej, iskry ciekawości w oczach, wzbudzone zagadkowym i egzotycznym tematem, koniec końców uważanym za drugorzędny i stricte sektorowy. Owo zakłopotanie znika jednak, gdy pojawiają się nazwiska niektórych polskich myślicieli, którzy ostatnimi czasy zyskali pewien rozgłos – Adam Schaff, Leszek Kołakowski, Alfred Tarski, Jan Łukasiewicz czy Stanisław Leśniewski są dobrze znani wśród włoskich uczonych, szczególnie w środowiskach specjalistycznych.

Lecz również i w tym wypadku owa rozpoznawalność została zdobyta, można by rzec, niczym światło odbite, bowiem filozofowie ci albo uznani zostali jako przedstawiciele przyjętych już nurtów, albo stali się częścią debat ideologicznych, co wyprowadziło ich z mroków zapomnienia, jakie były im w przeciwnym razie przeznaczone. Niekiedy ich rozgłos wynikał również z czynników zewnętrznych, takich jak emigracja w okresie powojennym do różnych krajów europejskich, a także do Stanów Zjednoczonych, która sprzyjała zaistnieniu ich nazwisk i rozpowszechnianiu ich dzieł.

Stało się tak w przypadku Tarskiego i Łukasiewicza, którzy, wyemigrowawszy po wojnie, osiedlili się: pierwszy w Stanach Zjednoczonych, drugi w Dublinie. Dało im to nie tylko możliwość zaprezentowania za granicą prac wydanych już wcześniej w Polsce, ale pozwoliło także na publikowanie bezpośrednio w języku angielskim i to właśnie te dzieła uczyniły ich później sławnymi. Wystarczy przypomnieć artykuły poświęcone

¹ Ze względu na ograniczoną przestrzeń nie możemy zamieścić w tym artykule wyczerpującej bibliografii polskich dzieł filozoficznych opublikowanych w języku włoskim, w związku z czym ograniczymy się do niezbędnych wskazówek, przytaczając przetłumaczone książki jedynie wspomnianych w tekście filozofów oraz eseje na ich temat.

semantyce Tarskiego² czy monografię o sylogistyce Arystotelesa autorstwa Łukasiewicza³. Także w przypadku Schaffa i Kołakowskiego obserwujemy podobny fenomen. Pierwszy z nich, po zerwaniu relacji z polskimi władzami komunistycznymi, spędził znaczną część swojego życia w Wiedniu, wykładając na tamtejszym uniwersytecie, a przy tym zachowując wciąż swoje stanowisko w Polsce, do której co pewien czas wracał. Kołakowski z kolei wyemigrował definitywnie w 1968 roku, w następstwie antysemitycznych działań politycznych prowadzonych w tamtym okresie przez polski rząd. Od tej chwili zaczął publikować prace w języku angielskim, niemieckim i francuskim, podczas gdy jego polskie teksty ukazywały się we współpracy z wydawnictwami emigracyjnymi (Aneksem w Londynie i Indeksem Literackim w Paryżu).

Poza wskazanymi tu okolicznościami zewnętrznymi dostrzec możemy również inne istotne powody, które zadecydowały o międzynarodowej rozpoznawalności niektórych polskich filozofów, a wiązały się one z dominującymi ówczesnie tendencjami kulturowymi oraz z charakterem debaty filozoficznej i polityczno-ideologicznej. Przykładowo jasnym jest, że wzrost rozpoznawalności Tarskiego i Łukasiewicza wiązał się z powojennym powrotem filozofii analitycznej i filozofii nauki wyrastającej z dziedzictwa studiów neopozytywistycznych, które to obszary, wraz z przedwojennymi ruchami migracyjnymi, mogły rozwijać się i umacniać poza swoją kolebką – Wiedniem, a szczególnie w krajach anglosaskich. W tę dynamikę wpisać należy również polską szkołę logiki, która dzięki niezaprzeczalnej wartości swoich badań i awangardowym odkryciom w dziedzinie logiki i matematyki mogła stać się naturalnym punktem odniesienia, również dzięki dostępności anglojęzycznych wersji dzieł swoich głównych przedstawicieli. Fakt ten przyczynił się następnie do zwrócenia uwagi, choć ze znacznym opóźnieniem, na logików i metodologów polskich pozostałych w ojczyźnie, którzy nie zyskali na korzystnych okolicznościach, jakie były udziałem ich kolegów emigrantów. Ukazały się w tym czasie dzieła Stanisława Leśniewskiego, Kazimierza Ajdukiewicza, Tadeusza Kotarbińskiego⁴, a uwagę przykuła także cała szkoła, znana już wówczas jako lwowsko-warszawska, szczycąca się własną podmiotowością i strukturami organizacyjnymi oraz niezależnością względem środowiska wiedeńskiego w zakresie prowadzonych badań. Wielką zasługę dla umacniania ich pozycji i rozpoznawalności przypisać należy działaniom polskich emigrantów, takich jak Zbigniew Jordan i Henryk Skolimowski, a także tym, którzy wnieśli

² Por. Alfred Tarski, *Logic, Semantics, Metamathematics: Papers from 1923 to 1938*, Oxford: Oxford University Press 1969.

³ Por. Jan Łukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic*, Oxford: Clarendon Press 1951.

⁴ Por. Stanisław Leśniewski, *Collected Works*, Stanisław J. Surma, Jan T. Szrednicki, J.D. Barnett, V. Frederick Rickey, Dordrecht: Kluwer / Warszawa: PWN–Polish Scientific Publ. 1992; Kazimierz Ajdukiewicz, *The Scientific World-Perspective and Other Essays, 1931–1963*, Dordrecht: Reidel 1978; Tadeusz Kotarbiński, *Gnosiology: The Scientific Approach to the Theory of Knowledge*, przeł. Olgierd Wojtasiewicz, Warszawa: PWN/Oxford: Pergamon Press 1966; idem, *Praxiology: An Introduction to the Science of Efficient Action*, przeł. Olgierd Wojtasiewicz, Warszawa: PWN/Oxford: Pergamon Press 1965.

znaczący wkład w proces szerzenia wiedzy o polskich badaczach, jak Jan Woleński⁵. Na to wszystko wpłynęła również bardzo pozytywna opinia o polskiej szkole logicznej zawarta w autobiografii intelektualnej Rudolfa Carnapa, która powstała po jego wizycie w Warszawie w listopadzie 1930 roku, niedługo po tym jak Tarski odwiedził Wiedeń w lutym tego samego roku⁶.

Inna dynamika rządziła przypadkami Schaffa i Kołakowskiego. W rzeczy samej, u podstaw ich myśli nie jesteśmy w stanie wyróżnić jednej, jasno określonej tradycji, „szkoły”, która byłaby źródłem i wsparciem dla ich rozważań. Polski marksizm, choć niepozbowiony godnych przedstawicieli, był i wciąż pozostaje tematem niemalże nieznanym na Zachodzie, dlatego też uznanie, jakim cieszyli się obaj myśliciele, należy wiązać z szerszym kontekstem, jakim była ich polityczna dysydencja. Wiemy doskonale, że w Europie Zachodniej tego typu postacie – pochodzące z państw socrealistycznych, a walczące o tzw. „socjalizm z ludzką twarzą”, zwłaszcza gdy nie zajmowały one skrajnie krytycznych pozycji względem marksizmu i komunizmu (a dokładnie tak wyglądało to w przypadku Schaffa, który nigdy nie przeczył swojej przynależności do ruchu komunistycznego, choć krytykował jego deformacje i wypaczenia) – były w cieniu, a udzielenie im wsparcia stanowiło dla zachodnich partii i ruchów komunistycznych okazję do potwierdzenia własnego wizerunku ugrupowań otwartych na demokrację. Dla innych z kolei odwołanie do Schaffa czy Kołakowskiego pozwalało zaprezentować komunizm jako przeżarty przez dyktaturę i sprzeczny z wartościami humanistycznymi oraz przeciwstawić mu wartości liberalne i chrześcijański humanizm. Z tej perspektywy Kołakowski, ze swoją uwagą skierowaną ku religii i całkowitym odrzuceniem doświadczenia oraz ideologii komunistycznej, był autorem najwyżej cenionym. Wskazane dotąd tendencje i zjawiska można by śmiało odnieść również do sytuacji we Włoszech, zwracając jedynie uwagę na tamtejszą wewnętrzną specyfikę, tj. włoską tradycję filozoficzną i kontekst historyczno-polityczny związany z obecnością na Półwyspie najsilniejszej partii komunistycznej w krajach zachodnich.

⁵ Por. Zbigniew Jordan, *The Development of Mathematical Logic and of Logical Positivism in Poland between the two Wars*, Oxford: Oxford University Press 1945; idem, *Philosophy and Ideology: The Development of Philosophy and Marxism-Leninism in Poland since the Second World War*, Dordrecht: Reidel 1963; idem, *The Evolution of Dialectical Materialism: A Philosophical and Sociological Analysis*, New York: St. Martin 1967; Henryk Skolimowski, *Polish Analytical Philosophy: A Survey and a Comparison with British Analytical Philosophy*, London: Routledge 1967; Jan Woleński, *Logic and Philosophy in the Lvov-Warsaw School*, Dordrecht: Kluwer 1989.

⁶ Por. Rudolf Carnap, *Intellectual Autobiography*, w: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, red. Paul Arthur Schilpp, La Salle (Illinois): Open Court 1963, s. 29–30. „Odkryłem, że polscy filozofowie wykonali wiele szczegółowych analiz i owocnej pracy w dziedzinie logiki i jej zastosowania w podstawowych problemach, w szczególności w podstawach matematyki, w teorii poznania i w ogólnej teorii języka. Jest to praca, której rezultaty były praktycznie nieznanne filozofom z innych krajów. Wyjechałem z Warszawy pełen wdzięczności za wiele stymulujących sugestii i owocną wymianę pomysłów, z której czerpałem przyjemność” (ibidem, s. 30). Podobne stwierdzenie odnajdujemy u Alberta Meottiego: „Polscy logicy, w szczególności Alfred Tarski, wywierają znaczny wpływ na członków towarzystwa wiedeńskiego, a zwłaszcza na Carnapa” (Alberto Meotti, *Sviluppi dell'empirismo logico*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VII, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1972, s. 214; patrz też s. 226 i 231).

2

W celu uporządkowania prezentowanej analizy warto nakreślić w tym miejscu kluczowe linie rozwoju polskiej myśli filozoficznej w sposób, który pozwoli na zrozumienie stopnia i specyfiki jej recepcji we Włoszech. W literaturze historiograficznej, zarówno międzynarodowej, jak i polskiej, wyróżnia się cztery główne nurty, które ukształtowały polską tradycję filozoficzną w XX wieku. Pierwszy z nich, i jednocześnie ten o zdecydowanie największym znaczeniu, streszcza się w nazwie „filozofia nauki” (określenie to zdecydowanie lepiej oddaje charakter owego nurtu niż niekiedy proponowane warianty „filozofia analityczna” czy „neopozytywizm”⁷). Jej początek łączy się z przybyciem w 1895 roku Kazimierza Twardowskiego do Lwowa i objęciem przez niego stanowiska wykładowcy na tamtejszym uniwersytecie, gdzie klimat pozostawał zdecydowanie najbardziej liberalny oraz dozwolone było używanie języka narodowego. Twardowski, odebrawszy wykształcenie w Wiedniu pod okiem Franza Brentana, a tym samym zaznajomiony z klimatem kulturalnym Mitteleuropy, wyróżniał się przede wszystkim swoimi zdolnościami organizacyjnymi i działalnością zorientowaną na formowanie nowej inteligencji. W stosunkowo niedługim czasie za jego przyczyną i dzięki jego opiece wykształciło się nowe pokolenie uczonych, którzy kierowali swą uwagę ku współczesnej logice, a których badania cechowały się podejściem ściśle analitycznym, pozostając pod silnym wpływem filozofii nauki. Jednym z jego pierwszych uczniów był, wcześniej już wspomniany, Jan Łukasiewicz, który wnet rozwinął swoją własną refleksję z dziedziny logiki (zwłaszcza rachunku zdań), zyskując uznanie dzięki wprowadzeniu rachunku wielowartościowego, czym znacznie przyczynił się do rozwoju logiki klasycznej. Innymi uczniami Twardowskiego byli Stanisław Leśniewski, Alfred Tarski, Kazimierz Ajdukiewicz, Tadeusz Czeżowski i Tadeusz Kotarbiński, by wymienić tylko tych najbardziej znanych. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości Łukasiewicz, Kotarbiński i Leśniewski przenieśli się do Warszawy, gdzie niebawem nawiązali owocną współpracę z miejscowymi matematykami, dając początek „szkole lwowsko-warszawskiej”. W kolejnych latach uczniowie (i uczniowie uczniów) Twardowskiego rozszerzali swą działalność na terytorium całej Polski, przyczyniając się do zbudowania swoistego „kręgosłupa” filozofii narodowej. Tak podsumowywał to Czyżewski:

[...] brak było własnej szkoły filozoficznej. Taką szkołę stworzył Twardowski. Była ona gotowa z chwilą odzyskania niepodległości i tak silna, a zarazem zdrowa, że nie tylko opanowała nowo powstałe placówki pracy filozoficznej w całej Polsce, lecz nadto wpływem objęła także niezwiązanych z nią bezpośrednio pracowników filozoficznych. Nie w ten sposób, by porzucili oni właściwe sobie poglądy lub zmienili swe zainteresowania, lecz przez to, iż wymagania metodologiczne, sposób ujmowania zagadnień filozoficznych charakteryzujący szkołę Twardowskiego, upowszechnił się szeroko

⁷ Por. Francesco Coniglione, *The Place of Polish Scientific Philosophy in the European Context*, w: „Polish Journal of Philosophy” 2007, t. 1, nr 1, s. 7–27.

w polskiej twórczości filozoficznej. [...] Tak zatem wpływ filozoficznej działalności Twardowskiego rozszerzył się przestrzennie na całą Polskę, wytwarzając pewien styl pracy filozoficznej i jednocząc przez to *disiecta membra* filozofii w Polsce⁸.

Dokonania szkoły przyniosły Polsce międzynarodową rozpoznawalność, mimo iż jako nurt nierzadko była ona bezpodstawnie włączana w krąg wiedeński i uznawana za jeden z jego wariantów narodowych. Nie ma jednak wątpliwości co do faktu, że to właśnie Twardowskiemu polska filozofia zawdzięcza swój kształt i znaczenie. Pomimo utraty wewnętrznej spójności swoich struktur (które wszak nigdy nie były całkowicie monolityczne) szkoła ta zachowała niezmiennie – również wobec otwarcia, po latach komunizmu, na wielość nurtów europejskich – raz zdobyte wpływy i prestiż, pozostające jednak poza zasięgiem innych tendencji i nurtów, co potwierdza seria „Polish Analytical Philosophy” czasopisma „Poznań Studies in the Philosophy of the Sciences and the Humanities”, prowadzona przez Jacka Jadackiego, który zajmuje się anglojęzyczną reedycją dzieł reprezentatywnych dla tej szkoły⁹.

Pozostałymi trzema nurtami, które ukształtowały polską filozofię drugiej połowy minionego wieku, były marksizm, fenomenologia i myśl katolicka. Pierwszy z nich, mimo iż w okresie II Rzeczypospolitej reprezentowany przez stosunkowo niewielką grupę zaangażowaną politycznie (w której nie brakowało jednak uznanych intelektualistów, jak Ludwik Krzywicki, Stanisław Brzozowski¹⁰ i Kazimierz Kelles-Krauz), wraz z końcem drugiej wojny światowej urósł do rangi oficjalnej doktryny Polskiej Republiki Ludowej. W tym właśnie okresie działają zarówno Schaff, jak i Kołakowski, początkowo jako zapaleni ideolodzy stalinizmu i jako tacy krytyczni względem „laickiej” i „mieszczańskiej” szkoły lwowsko-warszawskiej, by następnie stać się dysydentami, zyskującymi na tej roli w kręgach międzynarodowych¹¹. Fenomenologia reprezentowana była z kolei przez właściwie samotne dzieło Romana Ingardena (jego wychowankiem był Leopold Blaustein), ucznia tak Twardowskiego, jak i Husserla, który czerpiąc z owego podwójnego dziedzictwa, ukształtował swoją własną teorię, odrębną od współczesnych mu linii fenomenologicznych, acz zbieżną z nimi pod względem precyzji analitycznej i zorientowania na istotę rzeczy. Ostatnim ze wskazanych powyżej nurtów jest filozofia katolicka, zakorzeniona w kulturze polskiej bardziej

⁸ Tadeusz Czeżowski, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel*, w: *Kazimierz Twardowski. Nauczyciel–uczony–obywatel. Przemówienia wygłoszone na akademii żałobnej w auli Uniwersytetu J.K. w dn. 30.IV.1938 urządzanej przez Senat Akademicki, Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Jana Kazimierza i Polskie Towarzystwo Filozoficzne*, Lwów: Polskie Towarzystwo Filozoficzne 1938, s. 7–8.

⁹ Por. Informacje opublikowane na stronie wydawnictwa Brill: <https://brill.com/display/serial/PAPH> [dostęp 8.08.2024], gdzie wymienione są wszystkie opublikowane tytuły.

¹⁰ W kontekście recepcji filozofii polskiej we Włoszech należy przy tej okazji wspomnieć o włoskojęzycznej publikacji: Stanisław Brzozowski, *Cultura e vita*, przeł. Leonardo Masi, red. Anna Czajka, Gerardo Cunico, Milano–Udine: Mimesis 2016.

¹¹ Więcej o ich krytyce zwróconej przeciw szkole lwowsko-warszawskiej u: Francesco Coniglione, *Filozofia naukowa a marksizm w Polsce*, przeł. Wojciech J. Bober, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 1995, z. 1–2 (123–124), s. 61–96.

ze względu na jej głęboki związek z uczuciami dominującymi w społeczeństwie niż na samą oryginalność opracowań teoretycznych. Stanowiąc przeciwwagę dla filozofii laickiej (i marksistowskiej), rozwijała się ona na akademiach teologicznych oraz na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, funkcjonując niejako w oderwaniu od innych nurtów i nie czerpiąc z ówczesnych zdobyczy polskiej filozofii. Jedyne, godnym uwagi, wyjątkiem była szkoła krakowska (jej założyciele to Józef M. Bocheński, Jan Salamucha i Jan F. Drewnowski), która, odwołując się do myśli Łukasiewicza i szkoły lwowsko-warszawskiej, dążyła do połączenia kwestii teologicznych z narzędziami współczesnej logiki, spotykając się z krytyką tradycyjnych środowisk katolickich, analogiczną do tej, jaką marksiści kierowali wobec „filozofii nauki”¹². W okresie po drugiej wojnie światowej wyróżnia się tu postać Karola Wojtyły, również z racji wstąpienia przez niego na tron papieski.

Zarysowana tu historia polskiej filozofii przedstawia się jako wieloaspektowa, acz niezwykle spójna. We Włoszech jest ona wciąż jednak znana słabo, a przy tym niedostatecznie rozumiana. Zacznijmy jednak od początku.

3

Daje się wyraźnie zauważyć, że temat polskiej filozofii jest praktycznie nieobecny w najnowszych podręcznikach filozoficznych, zarówno na poziomie uniwersyteckim, jak i szkolnym¹³. Jedyne godnym uwagi wyjątkiem jest *Storia della filosofia* [Historia filozofii] pod redakcją Maria dal Pra, który w tomie X, przedstawiającym historię filozofii XX wieku, wprowadza rozdział poświęcony filozofii polskiej, prezentując zarówno polskie szkoły filozoficzne, jak i poszczególnych myślicieli (zdarzają się pojedyncze błędy w pisowni nazwisk), wyróżniając przy tym najistotniejsze postacie¹⁴. Warto również wspomnieć o rozdziale opracowanym przez polskiego uczonego,

¹² Józef M. Bocheński, *The Cracow Circle*, w: *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, red. Klemens Szaniawski, Dordrecht: Kluwer 1989, s. 9–18; Zbigniew Wolak, *Neotomizm a szkoła lwowsko-warszawska*, Kraków: OBI 1993.

¹³ Nie bierzemy tu pod uwagę artykułów encyklopedycznych, które zgodnie ze swoją naturą wskazują w sposób usystematyzowany główne postacie kultury z całego świata. Mowa na przykład o artykułach dedykowanych wszystkim przedstawicielom filozofii polskiej w *Enciclopedia Filosofica Bompiani* (Milano 2006), ze specyficznym, choć syntetycznym, tekstem o szkole lwowsko-warszawskiej (pod redakcją Michele Marsoneta, który wspólnie z Francescą Barone opracowuje prawie wszystkie artykuły hasłowe).

¹⁴ Por. Gianni Paganini, *Polonia*, w rozdz. „La filosofia negli altri paesi europei”, w: *Storia della filosofia*, red. Mario Dal Pra, t. X: *La filosofia contemporanea: il Novecento*, Milano: Vallardi 1976, s. 477–486. W nowym wydaniu znajduje się natomiast cały rozdział na temat filozofii polskiej XX wieku (por. Francesco Coniglione, *La filosofia in Polonia*, w: *Storia della Filosofia*, wyd. II poszerzone, red. Gianni Paganini, t. XI, cz. II, Padova: Vallardi–Piccin 1998, s. 1299–1385). Jest to, zgodnie z dostępną

Wacława Eborowicza, który odnajdujemy w publikacji z końca lat 50. XX wieku, wydanej po francusku pod redakcją Michele Federica Sciacchi¹⁵. Autor, związany z filozofią katolicką, dzieli swoje opracowanie na dwa okresy: 1900–1918 i 1918–1939. W pierwszej części wyróżnia podrozdziały, w których omawia główne ośrodki kształtowania się polskiej myśli filozoficznej (Kraków, Lwów, Warszawa i Poznań), podczas gdy w drugiej podaje za kluczem tematycznym, wyróżniając Twardowskiego jako inicjatora polskiej szkoły analitycznej, a następnie prezentuje kolejno jego uczniów i badaczy odwołujących się do jego prac z zakresu logiki (Łukasiewicza, Leśniewskiego, Tarskiego), spośród których wyodrębnia reprezentantów krakowskiej szkoły matematycznej (Śleszyńskiego i Chwistka), by ostatecznie skierować uwagę ku tym kontynuatorom myśli Twardowskiego, którzy wyróżniali się swym podejściem filozoficznym, jak Kotarbiński, Ajdukiewicz czy Zawirski. W dalszej części swojego wywodu Eborowicz przechodzi do filozofów *non logiciens*, wśród których wymienia nazwisko Ingardena, nie wyróżnia go jednak jako inicjatora i głównego przedstawiciela polskiej szkoły fenomenologicznej, lecz włącza w szereg sylwetek polskich uczonych, w tym pedagogów i socjologów. Autor wspomina także w swoim opracowaniu o utworzeniu na uniwersytecie krakowskim Katedry Historii i Filozofii Medycyny, kierowanej przez Władysława Szumowskiego, pomijając jednak przy tym, cieszącą się dużo większą sławą, polską szkołę filozofii medycyny założoną przez Tytusa Chałubińskiego (1820–1889), którego dzieło kontynuowali Zygmunt Kramsztyk (1848–1920) i Władysław Biegański (1857–1917). Do wzrostu jej znaczenia na arenie międzynarodowej przyczyniło się jednak rozpowszechnienie, na początku lat 70. XX wieku, odkryć innego genialnego filozofa medycyny – do którego jeszcze wrócimy – Ludwika Flecka (1896–1961)¹⁶. W opracowaniu Eborowicza znajdujemy osobny rozdział dotyczący filozofii chrześcijańskiej, ze szczególnym miejscem dla kręgu krakowskiego; pozostałe części zawierają z kolei komentarze, tłumaczenia tekstów filozoficznych i rozprawy historyzoficzne, wśród których wyróżnia się postać Władysława Tatarkiewicza. Rezygnuje się tam niestety z zaprezentowania sylwetek kluczowych filozofów na rzecz wprowadzeń do postaci pomniejszych, którym często nie poświęca się więcej niż kilka linijek tekstu.

Jedna jaskółka nie czyni jednak wiosny. Wskazane powyżej przykłady są bowiem odosobnione, a filozofia polska zdaje się kompletnie znikać w późniejszych latach z podręczników, za wyjątkiem sporadycznych wzmianek. Przytaczane są co najwyżej pojedyncze postacie wyrwane z historycznego kontekstu i umieszczane wśród figur drugorzędnych lub też niektóre nazwiska padają włączone do grona przedstawicieli danych obszarów badań, a niekiedy dodane zostają niczym tło do nazwisk innych, bar-

mi wiedzą, pierwszy raz, gdy temu zagadnieniu zostaje poświęcone tak dużo miejsca w opracowaniu dotyczącym historii filozofii.

¹⁵ Włodzimierz Eborowicz, *Pologne*, w: *Les grand courants de la pensée mondiale contemporaine*, cz. I: *Panoramas nationaux*, t. 2, red. Michele Federico Sciacca, Milano: Marzorati 1959, s. 993–1037.

¹⁶ Por. Ilana Löwy, *The Polish School of Medicine: From Tytus Chalubinski (1820–1889) to Ludwik Fleck (1896–1961)*, Dordrecht: Kluwer 1990.

dziej znanych myślicieli, co zaobserwowaliśmy już zresztą w przypadku polskiej szkoły logiki. W rzeczy samej, tak ważny uczyony jak Corrado Mangione nie mógł pominąć Tarskiego czy Łukasiewicza w swoim pokaźnym rozdziale na temat myśli logicznej XX wieku¹⁷, który wszedł do wielotomowej *Storia del pensiero filosofico e scientifico* [Historia myśli filozoficznej i naukowej] pod redakcją Ludovica Geymonata. Wspominał on w nim również o „pomniejszych” myślicielach, jak Leśniewski czy Chwistek, przywołując w przypisie pozostałych reprezentantów szkoły lwowskiej założonej przez Twardowskiego. I tak, Tarskiemu i jego semantyce¹⁸ poświęcił obszerny podrozdział¹⁹, powracając do niego później przy omawianiu kolejnych zagadnień. Podobnie stało się w przypadku Łukasiewicza, którego rachunek modalny omówił jako wprowadzenie do logik wielowartościowych²⁰. Chwistka natomiast wspomina przy okazji debaty nad dziełem *Principia Mathematica* autorstwa Russella i Whiteheada²¹. Pozostali przedstawiciele szkoły lwowsko-warszawskiej sprowadzeni są do przypisu w rozdziale o Łukasiewiczu, w którym czytamy o dwóch „polskich szkołach logicznych” (krakowskiej i lwowskiej). Pierwsza z nich przedstawiona jest jako głównie matematyczna (ze Śleszyńskim, Zarembą i Chwistkiem), druga zaś jako filozoficzna (założona przez Twardowskiego i kontynuowana przez Łukasiewicza, Leśniewskiego, Zawirskiego, Kotarbińskiego i Ajdukiewicza). Autor nie unika jednak pewnych nieścisłości, przedstawiając na przykład Kotarbińskiego i Ajdukiewicza jako uczniów Łukasiewicza czy też wskazując, że Leśniewski miałby rzekomo dołączyć do tego ostatniego w Warszawie po drugiej wojnie światowej, podczas gdy w rzeczywistości zmarł w 1939 roku. I to by było na tyle. W tekście nie znajdziemy żadnej wzmianki o Ingardenie, Schaffie czy Kołakowskim, nie mówiąc już o innych filozofach. Nie zmienia się to również w wersji poprawionej z 1976 roku. Pojawia się w niej jedynie kilka dodatkowych przytoczeń Łukasiewicza i Tarskiego (na marginesie debaty poświęconej myśli Poppera, który wywarł wpływ na ich teorię prawdy, a także w poprawionej wersji rozdziału o logice XX wieku) oraz odnajdujemy, w nawiązaniu do Neuratha, dodatkową wzmiankę o „empirycie logicznym” Ajdukiewiczu, wzbogaconą o przypis na temat tezy o niewspółmierności, którą ten przejął od Le Roy’a²². Ówczesny kontekst składał się również na warunki sprzyjające odkryciu myśli Ajdukiewicza, niezwykle aktualnej w związku z debatą otwartą przez Kuhna i Feyerabenda na temat niewspółmierności

¹⁷ Por. Corrado Mangione *La logica nel ventesimo secolo*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VI, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1972, s. 469–682.

¹⁸ Tarski zostaje, naturalnie, także wspomniany w rozdziale o Popperze (pod redakcją Giulia Giorella), ze względu na wpływ, jaki na austriackiego filozofa wywarła jego teoria semantyki prawdy. Por. Giulio Giorello, *Il falsificazionismo di Popper*, w: *Storia del pensiero*, t. VII, s. 497–498, 510.

¹⁹ Por. Corrado Mangione, *La logica*, s. 600–606. W dodatkowym tomie z 1975 (*Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VIII, Milano: Garzanti) autor nie wprowadza znaczących zmian, za wyjątkiem opuszczenia rozdziału podsumowującego, i z tego powodu nasza argumentacja pozostaje taka sama.

²⁰ Por. ibidem, s. 542–546, 671–672.

²¹ Por. ibidem, s. 484–495.

²² Por. Giulio Giorello, *Il falsificazionismo di Popper*, s. 471.

teorii naukowych i radykalnego konwencjonalizmu, zwłaszcza jeśli weźmie się pod uwagę, że to właśnie ów polski filozof był w latach 30. jednym z pierwszych zwolenników tezy, które filozofia nauki z zapalem promować będzie w latach 70. W omawianej pracy został także pominięty Ludwik Fleck, który wszak zyskał uznanie po publikacji dzieła Kuhna. W podobny sposób moglibyśmy podsumować dwa tomy uzupełniające, wydane w 1996 roku pod redakcją Enrica Bellone i Corrada Mangione. Nie odnajdziemy w nich żadnego rozdziału, ani nawet jego części, poświęconego filozofii polskiej, oprócz rutynowych już wzmianek o dziele Tarskiego, w nawiązaniu do Poppera²³, w rozdziale *Przemiany semantyczne w filozofii języka*, w którym w kilku zdaniach została streszczona jego teoria²⁴.

Jeszcze gorzej sprawa się ma w słynnej *Storia della filosofia* [Historia filozofii] Nicolii Abbagnana. Oprócz jednej strony zadedykowanej semantyce Tarskiego²⁵ cała szkoła lwowsko-warszawska została tam zredukowana do czterech linijek tekstu w dziale *Szkoły neo-empiryczne*, utwierdzając tym samym błędną wizję, zgodnie z którą polska szkoła miałyby być jedynie pochodną Koła Wiedeńskiego:

Podobny ruch rozwijał się w Polsce za sprawą Kazimierza Twardowskiego, który był uczniem Bolzana [= Brentana] i przyczynił się do odnowienia w Polsce tradycji studiów logicznych, kontynuowanej później przez m.in. T. Kotarbińskiego, J. Łukasiewicza, A. Tarskiego²⁶.

Żaden inny polski filozof nie zostaje wspomniany. Sytuacja powtarza się w dwutomowej reedycji publikacji, pod redakcją Giovanniego Fornera²⁷, gdzie oprócz stałych już wzmianek o Tarskim, przy okazji tematu epistemologii i filozofii zachodniej, brak jakichkolwiek dodatkowych śladów obecności filozofii polskiej i nie tyczy się to jedynie szkoły lwowsko-warszawskiej, bowiem teoretycy marksistowskie, jak Schaff czy Kołakowski, na ponad stu stronach wykładu o marksizmie europejskim nie doczekali się nawet krótkiego przywołania²⁸ – niedopatrzenie dość osobliwe, jeśli przeanalizować uwagę, jaką poświęca się tu postaciom o pomniejszym wkładzie w filozofię zachodnią czy włoskim myślicielom, których znaczenie jest zasadniczo wprost proporcjonalne do rangi ich stanowisk akademickich.

W czasowo nam bliższej, a przy tym dobrze opracowanej historii filozofii współczesnej dla szkół, pod redakcją Paola Rossiego, nie ma praktycznie żadnej wzmianki

²³ Por. Giovanni Boniolo, *Filosofia della scienza: la chiusura di un ciclo?*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VIII, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1996, s. 36–37, a także wzmianka w rozdziale Marii Grazii Lolli poświęconym logice i rachunkom – *Logica e calcolatore*, w: *Storia del pensiero*, t. VIII, s. 100.

²⁴ Andrea Bonomi, *Sviluppi semantici nella filosofia del linguaggio*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. IX, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1978, s. 122–123.

²⁵ Nicola Abbagnano, *Storia della filosofia*, t. III, Torino: UTET 1966, s. 769.

²⁶ Idem, *Storia della filosofia*, t. IV, cz. I, red. Giovanni Fornero, Torino: UTET 1991, s. 732–733.

²⁷ Ibidem oraz idem, *Storia della filosofia*, t. IV, cz. II, red. Giovanni Fornero, Franco Restaino, Dario Antiseri, Torino: UTET 1994.

²⁸ Ibidem, t. IV, cz. I, s. 3–113.

o filozofii polskiej – wyjątek stanowi Ludwik Fleck²⁹ oraz kilka innych nazwisk powracających sporadycznie w tekście (jak Kalinowski w rozdziale o filozofii prawa i filozofii języka³⁰ czy też Wróblewski, i on przywołany w kontekście filozofii prawa³¹, a obok nich nieodzowni bohaterowie historii filozofii: Twardowski³², Kotarbiński³³, Tatarkiewicz³⁴). Nazwiska Kołakowskiego czy Topolskiego pojawiają się jedynie w bibliografii. Odreśny przypadek stanowi Tarski, który zostaje przywołany, co wszak winno być oczywiste, zarówno w nawiązaniu do jego dorobku w dziedzinie logiki, jak i w kontekście filozofii języka, gdzie Diego Marconi analizuje jego semantyczną definicję prawdy³⁵. Również i w tej publikacji filozofia polska pojawia się w kontekście prezentacji badań logicznych – Ettore Casari wspomina tam nie tylko o Tarskim, przy okazji kwestii wysoce specjalistycznych³⁶, ale też o Łukasiewiczu³⁷, a także, krótko, o Jerzym Łosiu³⁸ czy Romanie Suszce³⁹.

Na tle owego skromnego krajobrazu recepcji filozofii polskiej wyróżnia się dzieło pod redakcją Antima Negriego, *Novecento filosofico e scientifico* [Filozoficzny i naukowy wiek XX], gdzie znalazły się trzy rozdziały poświęcone myślicielom polskim: Tarskiemu, Łukasiewiczu⁴⁰ oraz, i ten wybór nie jest już tak oczywisty, Adamowi Schaffowi. Schaff jest bowiem jednym z autorów najczęściej pomijanych w opracowaniach, mimo iż w swoich pracach śledził on kwestię końca ideologii marksistowskiej we Włoszech⁴¹, wyznaczonego przez upadek Muru Berlińskiego w 1989 roku i rozwiązanie Włoskiej Partii Komunistycznej w lutym 1991 roku. Opracowanie to cechuje się wysokim poziomem merytorycznym, opatrzone zostało wstępem, pokazną notą biograficzną i antologią najbardziej znaczących tekstów trzech autorów. Jak się można spodziewać, inne tematy historii filozofii polskiej nie zostały tu podjęte, poza drobnymi

²⁹ Por. *La filosofia*, red. Paolo Rossi, Milano: Garzanti 1995–1996: t. II, s. 479, 494; t. IV, s. 13, 448.

³⁰ Por. *ibidem*, t. I, s. 255; t. II, s. 207.

³¹ Por. *ibidem*, t. I, s. 248, 290.

³² Por. *ibidem*, t. IV, s. 148.

³³ Por. *ibidem*, t. I, s. 63.

³⁴ Por. *ibidem*, t. III, s. 451.

³⁵ Por. *ibidem*, t. I, s. 395–400 i *passim*.

³⁶ Por. *ibidem*, t. III, s. 250–251, 272, 278, 288, 301, 311, 316; t. IV, s. 169. Tarski zostaje też wspomniany w związku z filozofią analityczną, gdzie Alessandro Pagnini diagnozuje, że jego wkład w teorię prawdy był „fundamentalny dla rozwiązań semantycznych filozofów analitycznych” (*ibidem*, t. IV, s. 169).

³⁷ Por. *ibidem*, t. III, s. 207, 235, 311; t. IV, s. 427. Jest to kilka zdań podkreślających jego zamiar rozwinięcia „logiki «niearystoteleskiej», która uczyniłaby kompatybilnymi nienaruszalność praw logicznych i praktykę wolnej woli” (s. 207); wspomina się go także (obok Bernaysa i Emila Posta) przy okazji przedstawienia logik wielowartościowych (s. 311). Tak czy inaczej brakuje omówienia lub chociaż dłuższej wzmianki poświęconej jego myśli czy szkole, której był częścią.

³⁸ Por. *ibidem*, t. III, s. 293, 301–302.

³⁹ Por. *ibidem*, t. III, s. 301, ale jedynie w związku z Łosiem.

⁴⁰ Por. Mariano Bianca, *Jan Łukasiewicz*, w: *Novecento filosofico e scientifico. Protagonisti*, red. Antimo Negri, t. II, Milano: Marzorati 1991, s. 783–805; *idem*, *Alfred Tarski*, w: *Novecento filosofico*, s. 831–859.

⁴¹ Salvatore Costantino, *Adam Schaff*, w: *Novecento filosofico*, s. 641–673.

wzmiankami na marginesie przedstawienia powyższych autorów, co jednak tłumaczy się ogólną strukturą publikacji, w której każdy rozdział poświęcony został prezentacji sylwetki jednego filozofa.

4

Pozostawiając w tym miejscu opracowania podręcznikowe i przechodząc do dzieł bardziej specjalistycznych i naukowych, zobaczymy, że nakreślona tu sytuacja znacznie wyglądać dużo lepiej, i jeśli nawet polska filozofia pojmowana jako całość nadal nie zajmie należnego jej miejsca⁴², zdecydowanie częstsze okażą się odwołania do jej reprezentantów. Pozostaje faktem, że szkoła lwowsko-warszawska nadal nie doczekała się godnego jej omówienia, niemniej spośród pojedynczych tekstów jej poświęconych warto przywołać interesujący rozdział monografii Francesca Barone o neopozytywizmie logicznym⁴³. Nie brakuje jednak godnych uwagi artykułów poświęconych jej głównym przedstawicielom, a także wydane zostały dwa tomy o Leśniewskim i Ajdukiewicz⁴⁴ autorstwa Michele Marsoneta, które są jednocześnie jedynymi monografiami poświęconymi tym autorom opublikowanymi we Włoszech (ta o Ajdukiewicz⁴⁵ jest również jak dotąd jedyną opublikowaną na świecie). Niestety nieznamość języka polskiego naraziła autora na pewne nieścisłości, co widać szczególnie w pracy o Ajdukiewicz⁴⁵, którego pisma w roku 1986 były jedynie w części dostępne w tłumaczeniu angielskim, podczas gdy dla autora był to jedyny punkt odniesienia. Ponadto doskonale opanowanie zagadnień logicznych oraz kompetencje z zakresu badań epistemologicznych nad myślą dwóch autorów nie zostały poparte dostateczną wiedzą na temat kontekstu kulturowego, w którym ci się poruszali i opracowywali swoje doktryny, a gdzie szczególne miejsce winna zająć szkoła lwowsko-warszawska, której byli głównymi przedstawicielami.

Niestety nakreślone tu zainteresowanie niektórymi postaciami z grona polskich filozofów nie pociągnęło za sobą tłumaczeń ich dzieł na język włoski. Nie została przełożona żadna z prac Leśniewskiego, a i tłumaczenie Ajdukiewicza pozostaje szczątkowe –

⁴² Z oczywistych powodów wstrzymujemy się od omówienia dzieła autorstwa piszącego niniejszy artykuł: Francesco Coniglione, *Nel segno della scienza. La filosofia polacca del Novecento*, Milano: Franco Angeli 1996.

⁴³ Francesco Barone, *Il neopositivismo logico*, Roma–Bari: Laterza 1977.

⁴⁴ Michele Marsonet, *Logica e impegno ontologico. Saggio su S. Leśniewski*, Milano: Franco Angeli 1981; idem, *Linguaggio e conoscenza. Saggio su K. Ajdukiewicz*, Milano: Franco Angeli 1986. Oprócz tych dzieł można wymienić też pracę doktorską Claudia A. Testiego, *L'ontologia formale di Stanisław Leśniewski e la teoria dei predicamenti in Tommaso d'Aquino*, Roma: Pontificia Universitas Lateranensis, Facultas Philosophiae 2016.

⁴⁵ Jeśli chodzi o Leśniewskiego, można też wspomnieć o tłumaczeniu krótkiego dzieła (ok. 45 stron) polskiego uczonego Czesława Lejewskiego, *Ricordando Stanisław Leśniewski*, przeł. Massimo Libardi, „Quaderni. Centro Studi per la Filosofia Mitteleuropea” 1989, R. I, nr 1, s. 5–46.

w języku włoskim ukazała się tylko jedna pozycja monograficzna – *Zagadnienia i kierunki filozofii*, dostosowana głównie do celów dydaktycznych (w takiej też wersji wydana) i nieukazująca w pełni jego myśli filozoficznej⁴⁶; a także doczekały się reedycji dwa artykuły, które w latach 30. opublikowane zostały po niemiecku w czasopiśmie Koła Wiedeńskiego „Erkenntnis”⁴⁷. Nieprzetłumaczone pozostają wciąż teksty Ajdukiewicza związane z tematyką radykalnego konwencjonalizmu⁴⁸, które przedstawiają kluczowy aspekt jego myśli i korespondowałyby idealnie z dyskusją, która miała miejsce także we Włoszech, na temat losów szkoły postpopperowskiej – czyli zagadnień związanych z przekładalnością teorii oraz wpływem języka na kształtowanie się percepcji i wizji świata. Kwestie te przekroczyły bowiem wąskie ramy filozofii nauki i przeniknęły wiele obszarów badań filozoficznych. Wystarczy przypomnieć, jak wielką rolę odgrywa zagadnienie języka w obszarze refleksji hermeneutycznej. Istotność tych argumentów nie została jednak dotychczas dostrzeżona i wszelkie próby przekonania wydawców do opublikowania choćby (nie dłuższych niż stustronicowych) esejów dotyczących radykalnego konwencjonalizmu zakończyły się niepowodzeniem. Ogólna kondycja kultury i kształt debaty filozoficznej niestety nie zawsze zależą od siły czy oryginalności proponowanych idei.

Niezwykle godną zauważenia, i to z wielu powodów, jest z kolei publikacja pod redakcją Stefana Besoliego, zawierająca dwa eseje Kazimierza Twardowskiego⁴⁹. Mowa tu o rozprawach napisanych w języku niemieckim w 1892 i 1894, jeszcze przed przybyciem do Polski. Pierwsza z nich (*Idee und Perception. Eine erkenntnis-theoretische Untersuchung aus Descartes*) stanowi jego pracę doktorską, druga (*Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen. Eine psychologische Untersuchung*) jest pracą habilitacyjną. Obydwie powstały pod kierunkiem Franza Brentana. Problem stanowi

⁴⁶ Kazimierz Ajdukiewicz, *Problemi e teorie di filosofia*, red. Francesco Coniglione, Trento: Reverdito 1989.

⁴⁷ Idem, *Lingua e senso*, w: *La struttura logica del linguaggio*, red. Andrea Bonomi, Milano: Bompiani 1973, s. 33–69; idem, *La connessità sintattica*, w: *La struttura logica del linguaggio*, s. 345–372.

⁴⁸ Por. eseje: *Das Weltbild und die Begriffsapparatur*, „Erkenntnis” 1934, nr 4, s. 259–287 (tłum. ang.: *The World-Picture and the Conceptual Apparatus*, w: idem, *The Scientific World-Perspective and Other Essays, 1931–1963*, s. 67–89), *Die wissenschaftliche Welterperspektive*, „Erkenntnis” 1935, nr 5, s. 22–30 (tłum. ang.: *The Scientific World-Perspective*, w: idem, *The Scientific World-Perspective and Other Essays, 1931–1963*, s. 111–117). Należy do nich dodać obszerną odpowiedź Ajdukiewicza na tekst Schaffa, ważną ze względu na przedstawione tam wyjaśnienia dotyczące znaczenia konwencjonalizmu (tylko częściowo przetłumaczoną na angielski): *W sprawie artykułu prof. A. Schaffa o moich poglądach filozoficznych*, „Myśl Filozoficzna” 1953, nr 2(8), s. 292–334 (częściowe tłum. ang.: *My Philosophical Ideas*, w: *The Heritage of Kazimierz Ajdukiewicz*, red. Vito Sinisi, Jan Woleński, Amsterdam–Atlanta: Rodopi 1995, s. 13–33).

⁴⁹ Kazimierz Twardowski, *Contenuto e oggetto*, przeł. Stefano Besoli, Torino: Bollati Boringhieri 1988. Przegląd recepcji Twardowskiego na świecie por. Anna Brożek, Jacek Jadacki, *Twardowski in Poland and in the World*, w: *At the Sources of the Twentieth-Century Analytical Movement: Kazimierz Twardowski and His Position in European Philosophy*, red. Anna Brożek, Jacek Jadacki, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 267–336.

jednak fakt, że we wprowadzeniu do tej bez dwóch zdań znakomitej pracy Besoliego znajdujemy odniesienie tylko i wyłącznie do owej wczesnej fazy myśli Twardowskiego. Redaktor co prawda przedstawia go jako „założyciela pierwszej szkoły filozoficznej w Polsce”⁵⁰ i krótko opisuje jej działalność, lecz nie poświęca tej kwestii nadmiernej uwagi, sprowadzając Twardowskiego do roli „brakującego ogniwa” między intencjonalistycznym podejściem w psychologii Brentana a późniejszym rozwojem refleksji fenomenologicznej Husserla i teorią przedmiotów opracowaną przez Meinonga⁵¹. Tym sposobem myśl polskiego filozofa zostaje zubożona o wszystko to, co napisał i co zostało opublikowane po jego przyjeździe do Lwowa. Nawet przyjmując wysoce uproszczony osąd Kotarbińskiego, według którego Twardowski po osiedleniu się we Lwowie przestał pracować naukowo i oddał się kształceniu umysłów⁵², niesłuszną jest sugestia, jakoby jego wkład mógł zostać sprowadzony do roli „brakującego ogniwa” w rozwoju owej myśli filozoficznej, na której kształt sam Twardowski miałby nie mieć znaczącego wpływu. Istotnie niewątpliwym jest, co dostrzega się w pogłębionych badaniach historiograficznych z zakresu filozofii, że polskim dziełom nie brakowało nigdy oryginalności, i nie zmienia tego fakt, iż w celu pełnego jej docenienia niezbędna okazuje się niekiedy dogłębna znajomość kontekstu polskiej szkoły filozoficznej. Przykład tłumaczenia dzieł Twardowskiego naświetla ponadto powracające dominanty w sposobie recepcji filozofii polskiej we Włoszech, a także w innych krajach, gdzie filozofia pozostawała na dalszym planie. Wyróżnia się tu podporządkowanie rozumienia indywidualnym zainteresowaniom badawczym krytyka bądź subiektywnie wybranym przez niego tematami, które nie zawsze oddają wartość badanych teorii. Towarzyszy temu tendencja do wysuwania na pierwszy plan autorów i nurtów o międzynarodowej renomie, a zwłaszcza szeroko omawianych w krajach, które uznaje się za wiodące w danych dziedzinach (jak epistemologia w krajach anglosaskich)⁵³. Szkoła

⁵⁰ Stefano Besoli, *La rappresentazione e il suo oggetto. Dalla psicologia descrittiva alla metafisica*, wstęp do: Kazimierz Twardowski, *Contenuto e oggetto*, s. 7.

⁵¹ Ibidem. Autor powracać jeszcze będzie do twórczości Twardowskiego: por. Stefano Besoli, *La verità del contenuto. Riflessioni intorno alla problematica del giudizio in Twardowski*, „Discipline Filosofiche” 1991, R. 1, nr 2: *Phainomenologica, 1. Aspetti del problema della verità*, s. 49–94. W tym samym numerze pisma ukazał się także artykuł polskiego uczonego Włodzimierza Galewicza, *Tra psicologismo e platonismo. Osservazioni sulla teoria dei prodotti mentali di Twardowski*, s. 95–116. Na ten sam temat por. także artykuł Franceski Modenato, *Atto, contenuto, oggetto: da F. Brentano a K. Twardowski*, „Veritiche” 1984, nr 13, s. 55–78 i bardziej współczesny: Venanzio Raspa, *Le vicende del contenuto attraverso Bolzano, Twardowski e Meinong*, „Paradigmi” 2018, t. XXXVI, nr 1, s. 31–48. W kwestii analizy stworzonego przez Twardowskiego autoportretu (*Selbstdarstellung (1926)*), „Grazer Philosophische Studien”, nr 39, s. 1–24; *Self-Portrait (1991)*, w: Kazimierz Twardowski, *On Actions, Products and Other Topics in Philosophy*, red. Johannes L. Brandl, Jan Woleński, Amsterdam–Atlanta: Rodopi 1999, s. 17–32) por. Venanzio Raspa, *Kazimierz Twardowski: autobiografia e testimonianza*, „Rivista di Filosofia Neo-Scolastica” 2023, t. CXV, nr 1, s. 201–220.

⁵² Tadeusz Kotarbiński, *Styl pracy Kazimierza Twardowskiego*, „Ruch Filozoficzny” 1959, t. XIX, nr 1–2, s. 1–4; idem, *Sprawność i błąd. Z myślą o dobrej robocie nauczyciela*, Warszawa: PWN 1970, s. 26.

⁵³ O tym zjawisku pisał Gereon Wolters, *European Humanities in Times of Globalized Parochialism*, „Bollettino della Società Filosofica Italiana” 2013, nr 208, s. 3–18.

lwowsko-warszawska, co w zasadzie jednogłośnie przyznają eksperci, stanowi przypadek wyjątkowy w historii szkół filozoficznych, gdzie sam założyciel musiał ustąpić miejsca swoim uczniom, którzy przewyższyli go oryginalnością i głębią proponowanych rozważań⁵⁴. Nie zostali oni jednak wydani przez tak prestiżowe serie wydawnicze jak ta, w której ukazały się pisma Twardowskiego.

Znaczący wkład w popularyzację polskich badań analitycznych miało prowadzone przez Roberta Poliego Centro Studi per la Filosofia Mitteleuropea [Centrum Studiów nad Filozofią Środkowoeuropejską]⁵⁵, które badało osiągnięcia szkoły Brentana i myśli austriackiej z początku wieku, śledząc jej wpływy również w Polsce na podstawie działań szkoły Twardowskiego. Miało to swoje przełożenie również na zakres tematyczny organizowanych konferencji (jak tej z 1990 roku poświęconej Ajdukiewiczowi)⁵⁶ oraz na liczne publikacje⁵⁷ – wyróżnia się tu czasopismo „Axiomathes”, na łamach którego pojawiały się artykuły polskich autorów lub ich dotyczące. Niemniej fakt, że czasopismo to było wydawane głównie w języku angielskim, potwierdza jedynie niełatwy przepływ owych tematów do kręgów włoskich.

Z dotychczasowych analiz jasno wynika, że spośród polskich filozofów największym zainteresowaniem cieszyli się ci zajmujący się dziedziną logiki⁵⁸. Zostało przetłumaczonych wiele prac Tarskiego, od jego esejów poświęconych semantycznej teorii prawdy, po wręcz wzorcowy podręcznik *Wprowadzenie do logiki*. Również Łukasiewicz doczekał się włoskojęzycznych wersji swoich artykułów, w których omawia kluczowe kwestie logiki wielowartościowej⁵⁹, a przy tym dość dobrze został udokumentowany jego dorobek jako historyka logiki – przełożono na włoski, choć tylko w części,

⁵⁴ Por. Jan Woleński, *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa: PWN 1985.

⁵⁵ Na początku lat 90. XX wieku centrum zostało rozwiązane, a w jego miejscu powstała Fondazione Mitteleuropa di Bolzano, która działała do 2005 roku, kiedy to urząd miejski w Bolzano zdecydował o jej likwidacji (informacja przekazana mi przez Roberta Poliego, za co dziękuję).

⁵⁶ Akty zostały opublikowane w: *Kazimierz Ajdukiewicz: lingua e linguaggi*, red. Roberto Poli, Trento: Centro Studi per la Filosofia Mitteleuropea 1991.

⁵⁷ Por. Czesław Lejewski, *Ricordando Stanisław Leśniewski*.

⁵⁸ Por. Alfred Tarski, *Il concetto di verità nei linguaggi formalizzati*, red. Francesca Rivetti, Milano: Vita e Pensiero 1963; *La concezione semantica della verità e i fondamenti della semantica*, w: *Semantica e filosofia del linguaggio*, przeł. Alberto Meotti, red. Leonard Linsky, Milano: Il Saggiatore 1969, s. 27–45; *Verità e dimostrazione*, „Le Scienze” 1973, nr 80 (drugie wyd. w: *Verità e dimostrazione. Questioni matematica*, Milano: Le Scienze 1978, s. 70–79); *La fondazione della semantica scientifica*, w: *La struttura logica del linguaggio*, s. 425–432; *Il concetto di verità*, w: *Grande Antologia Filosofica*, red. Michele Federico Sciacca, t. XXXI, Milano: Marzorati 1978, s. 441–454; *Ricerche sul calcolo proposizionale* (z Janem Łukasiewiczem), w: *Dalla logica alla metalogica: scritti fondamentali di logica matematica*, red. Ettore Casari, Firenze: Sansoni 1979, s. 223–240; *Su alcuni concetti fondamentali della matematica*, w: *Dalla logica*, s. 215–222; *Introduzione alla logica e alla metodologia delle scienze deduttive*, Milano: Bompiani 1978.

⁵⁹ Jan Łukasiewicz, *Sulla logica trivalente*, w: *Dalla logica*, s. 213–214; idem, *Osservazioni filosofiche sui sistemi polivalenti della logica proposizionale*, w: *Dalla logica*, s. 241–264; idem, *Ricerche sul calcolo proposizionale* (z Alfredem Tarskim), w: *Dalla logica*, s. 223–240.

jego dwa główne dzieła o logice Arystotelesowskiej⁶⁰. Pierwsze z nich, podejmujące temat sylogistyki, ukazało się decyzją wydawcy razem z tekstem Camilla Negro (pod zbiorczym tytułem, który wszak znacząco różnił się od tego oryginalnego), a przy tym analiza Łukasiewicza została uszczuplona o fragment dotyczący logiki modalnej Arystotelesa. Oryginalne wydanie owej rozprawy ukazało się w języku angielskim po drugiej wojnie światowej, czyli w momencie gdy autor opuścił już Polskę i przeniósł się do Dublina⁶¹. To sprawiło, że każdy specjalista w dziedzinie historii logiki czy filozofii starożytnej miał łatwy dostęp do pełnej wersji dzieła. W opracowaniach krytycznych pomija się jednak fakt, że Łukasiewicz był nie tylko logikiem, lecz także filozofem. W swoich tekstach przedstawił on koncepcję nauki, w której na pierwszym planie umieścił twórczą rolę jednostki, podejmując przy tym takie kwestie jak odrzucenie rozumowania indukcyjnego oraz wprowadzenie wnioskuwności fałszyfikującego jako metody weryfikacji teorii. W tym okresie analogiczne zagadnienia podejmowane były przez austriackiego epistemologa Karla Poppera, spotykając się, począwszy od lat 70., z dużym zainteresowaniem również we Włoszech⁶². Dzieło Łukasiewicza jako historyka logiki i znawcy filozofii klasycznej przykuło także uwagę Annamarii Schiaparelli, która poświęciła szczegółowy esej jego badaniom nad Arystotelesowską zasadą niesprzeczności⁶³. Tłumaczenie tekstu Łukasiewicza z 1910 roku na włoski było z kolei efektem pracy Gabriela Franciego i Claudia A. Testiego. W opublikowanym tam wprowadzeniu Maurizio Matteuzzi przedstawia Łukasiewicza jako szczególną postać „polskiej szkoły”⁶⁴, jednakże do losów owej szkoły więcej nie powraca.

Przechodząc do tematów stricte filozoficznych i epistemologicznych, należy dostrzec, że również we Włoszech wspomniana wcześniej debata dotycząca szkoły postpopperowskiej, a w szczególności koncepcji historiograficznych Thomasa Kuhna, przyczyniła się do odkrycia Ludwika Flecka. W jego pojęciach „kolektywu myślowego” i „stylu myślenia” dostrzeżono zapowiedź koncepcji „paradygmatu”, wprowadzonej z dużym powodzeniem przez amerykańskiego historyka nauki. Jednakże i tu znajdujemy potwierdzenie wcześniejszych uwag dotyczących sposobu recepcji wielu „pomniejszych” postaci w krajach „prowincjonalnych”, do których wszak należą Włochy. Mianowicie to sam Kuhn wspominał Flecka we wstępie do dzieła, które przyniosło mu sławę – *Struktura rewolucji naukowych* (1962). Czytamy tam:

⁶⁰ Jan Łukasiewicz, Camillo Negro, *La sillogistica di Aristotele*, Brescia: Morcelliana 1957.

⁶¹ Jan Łukasiewicz, *Aristotle's Syllogistic*.

⁶² Odnośnie do tego aspektu myśli Łukasiewicza por. Francesco Coniglione, *Filosofia e scienza in Jan Łukasiewicz*, „Epistemologia” 1994, t. 17, nr 1, s. 73–100.

⁶³ Annamaria Schiaparelli, *Aspetti della critica di Jan Łukasiewicz al principio aristotelico di non contraddizione*, „Elenchos” 1994, nr 1, s. 43–77.

⁶⁴ Maurizio Matteuzzi, *Presentazione*, w: Jan Łukasiewicz, *Del principio di contraddizione in Aristotele*, red. Gabriele Franci, Claudio Antonio Testi, Macerata: Quodlibet 2003.

niemal nieznaną monografią Ludwika Flecka *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache* (Bazyła, 1935) zapowiada wiele z moich idei. [...] Praca Flecka uświadomiła mi, że idee te winny być uwzględnione w obszarze badań socjologicznych nad społecznością naukową⁶⁵.

Wraz z sukcesem i debatą wokół myśli Kuhna narodziła się ciekawość, by sięgnąć po oryginalne dzieło polskiego filozofa. I tak, czternaście lat po wydaniu *La struttura delle rivoluzioni scientifiche* (1969) przetłumaczono z oryginalnej wersji niemieckojęzycznej na język włoski dzieło Flecka⁶⁶. W przedmowie Paola Rossiego⁶⁷, tradycyjnie już, brakuje odpowiedniego umiejscowienia polskiego autora w kontekście filozofii nauki reprezentowanej przez szkołę lwowsko-warszawską, której teorii Fleck wyraźnie kontestował, co zaważyło na jego pozycji w kraju – aż do momentu, gdy został ponownie odkryty za pośrednictwem prac Kuhna. Ponadto Rossi znacząco umniejsza zasługi Flecka i Kuhna, twierdząc, że we współczesnej epistemologii nie zrealizowała się żadna rewolucja i że, jeśli takowa nawet miałaby mieć miejsce, to nastąpiła ona już dużo wcześniej (tj. w latach 60.), tym samym w analizowanym kontekście nie doszło do żadnej radykalnej zmiany, a jedynie do powrotu do kwestii szeroko omawianych już w okresie międzywojennym⁶⁸. Nie ma jednak potrzeby podejmowania głębszych rozważań nad powyższym opracowaniem historiograficznym, bowiem stoi ono w sprzeczności z najnowszą literaturą na ten temat. Wystarczy zauważyć, jak dużym powodzeniem na przestrzeni kolejnych lat cieszyła się we Włoszech myśl Flecka – opublikowane zostały tam zarówno jego eseje epistemologiczne⁶⁹, jak i wiele prac mu poświęconych⁷⁰.

⁶⁵ Thomas S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago–London: University of Chicago Press 1970 [1962], s. V–VI.

⁶⁶ Ludwik Fleck, *Genesi e sviluppo di un fatto scientifico. Per una teoria dello stile e del collettivo di pensiero*, przeł. Maria Leonardi, Stefano Poggi, wstęp Paolo Rossi, Bologna: Il Mulino 1983 (idem, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*, Basel: Benno Schwabe und Co. 1935). Znaczącym jest, że pierwsze polskie tłumaczenie tego dzieła pojawiło się pięć lat po włoskim: *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*, przeł. Maria Tuszkievicz, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie 1986.

⁶⁷ Por. Ludwik Fleck, *Genesi e sviluppo*.

⁶⁸ Por. Paolo Rossi, *Ludwik Fleck e una rivoluzione immaginaria*, wstęp do: Ludwik Fleck, *Genesi e sviluppo*, s. 32.

⁶⁹ Por. Ludwik Fleck, *La scienza come collettivo di pensiero. Saggi sul fatto scientifico*, red. Carola Catenacci, Milano: Melquiades 2009 (w publikacji znaleźć można sześć esejów autora); idem, *Stili di pensiero. La conoscenza scientifica come creazione sociale*, red. Francesco Coniglione, Milano–Udine: Mimesis 2019 (nowe tłumaczenie esejów już opublikowanych, do których dodane zostaje pięć kolejnych, co daje pełen obraz jego dzieła eseistycznego). W długiej przedmowie redaktor przedstawia postać Flecka, nie tylko włączając go w kontekst debaty międzynarodowej, ale również odwołując się do panoramy kultury polskiej oraz starając się wyjaśnić źródła jego niepowodzeń w kraju.

⁷⁰ Chociaż niektóre z artykułów poświęconych Fleckowi zostały napisane przez autorów spoza Włoch, sam fakt publikacji potwierdza zainteresowanie jego twórczością ze strony czasopism i wydawnictw włoskojęzycznych. Spośród nich ograniczymy się do wymienienia tych, które naszym zdaniem są najbardziej znaczące (w porządku chronologicznym): Paolo Rossi, *Fatti scientifici e stili di pensiero*:

Autorem związanym z pokrewnym zakresem tematycznym, który również zdobył znaczną popularność we Włoszech, zwłaszcza dzięki swoim badaniom nad estetyką, jest Władysław Tatarkiewicz. Jego *Historia estetyki* została przetłumaczona już pod koniec lat 70., a wiele tekstów jego autorstwa ukazało się na łamach włoskich czasopism (zwłaszcza w „Rivista di Estetica”)⁷¹. W późniejszych latach przełożono również inne jego dzieła, takie jak *O szczęściu* oraz *Dzieje sześciu pojęć*⁷². Dyskusja nad myślą Tatarkiewicza ograniczyła się jednak do esejów opublikowanych przez dwie polskie badaczki, z których jedna od dawna działa we Włoszech. Zdaje się to wskazywać na fakt, iż zainteresowanie polskim filozofem miało charakter bardziej historiograficzny niż teoretyczny⁷³. Tendencja ta jest zresztą typowa dla włoskiej kultury filozoficznej, w której dominuje podejście historyczne, przysyłające nierzadko dzieła i ich autorów, również niezwykle oryginalnych, nad którymi badania mogłyby jednak implikować dodatkowe trudności na poziomie teoretycznym.

Pozostając w obszarze filozofii powiązanej ściśle z nauką i epistemologią, nie można pominąć zainteresowania, jakie we Włoszech wzbudziła tzw. „szkoła poznańska”, która rozwijała się od drugiej połowy lat 60. Jej założycielami byli Jerzy Kmita, Jerzy Topolski oraz Leszek Nowak (najmłodszy z tego grona), do których dołączyło

appunti intorno a una rivoluzione immaginaria, „Rivista di Filosofia” 1981, nr 21, s. 402–428 (tekst następnie został włączony do wspomnianego już wprowadzenia, zob. przypis 67); G. Andersson, *Problemi nella concezione della scienza di Ludwik Fleck*, „Paradigmi” 1984, t. 2, nr 6, s. 497–505; Carlo Ludovico Ragghianti, *Fleck sociologo della scienza*, „Criterio” 1984, nr 1, s. 9–12; Alberto Marradi, Sandro Landucci, *Kuhn da filosofo della storia a filosofo della conoscenza: una maturazione dell'insegnamento di Fleck?*, „Sociologia e Ricerca Sociale” 1997, nr 53–54, s. 53–67; Enzo Campelli, *Un rapporto imaginabilis? Ludwik Fleck e Thomas Kuhn*, „Sociologia e Ricerca Sociale” 1997, t. XVIII, nr 53–54, s. 7–52; Marco Buzzoni, *Ludwik Fleck e lo statuto epistemologico della medicina come scienza umana*, w: *Interpretazione e diagnosi. Scienze umane e medicina*, red. Giuseppe Galli, Macerata: Università degli Studi di Macerata 2000, s. 19–77; Sandro Landucci, *La rivoluzione pre-assertoria. Koyré, Fleck, Kuhn*, Acireale–Roma: Bonanno Editore 2004; idem, *Ludwik Fleck: un dilemma interpretativo*, „Sociologia e Ricerca Sociale” 2005, nr 78, s. 48–60; Zofia Maria Siwecka, *Fatto scientifico e microscopio. L'epistemologia di Ludwik Fleck*, Roma: s.n. 2011; Hans Joerg Sandkühler, *Le culture epistemiche. A proposito di status e funzione di un concetto epistemologico*, „Rivista internazionale di filosofia e psicologia” 2014, nr 5(1), s. 1–12.

⁷¹ Władysław Tatarkiewicz, *Storia dell'estetica*, red. Giampiero Cavaglià, przeł. Giorgina Fobini, Maria Teresa Marcialis, Giampiero Cavaglià, Torino: Einaudi 1979–1980; idem, *Storia di sei idee: l'arte, il bello, la forma, la creatività, l'imitazione, l'esperienza estetica*, red. Krystyna Jaworska, przeł. Olimpia Burba, Krystyna Jaworska, Sesto San Giovanni: Aesthetica 2020. Wśród najważniejszych opublikowanych artykułów: *Due concetti di forma e due concetti di contenuto*, „Rivista di Filosofia” 1961, t. LII, nr 1, s. 3–13; *La classificazione delle arti nell'antichità*, przeł. Gianni Vattimo, „Rivista di Estetica” 1961, R. VI, nr 1, s. 21–38; *L'arte è un linguaggio? Ricerca e tre termini ambigui*, „Rivista di Estetica” 1969, R. XIV, nr 3, s. 321–335; *Due concetti di bello*, „Rivista di Estetica” 1980, nr 5, s. 1–9.

⁷² Odpowiednio: *Analisi della felicità*, przeł. Sandro Melani, Napoli: Guida 1985 i *Storia di sei idee*.

⁷³ Maria Rzepińska, *Tatarkiewicz e l'estetica*, „Rivista di Estetica” 1970, nr 2, s. 245–253; Krystyna Jaworska, *Il presupposto pluralistico dell'opera di Tatarkiewicz*, „Filosofia” 1982, nr 3, s. 345–358; eadem, *L'Estetica di Tatarkiewicz*, „Atti della Accademia delle Scienze di Torino” 1982, t. 116, nr I–II, s. 45–100.

następnie wielu innych badaczy. Dziełem, które wprowadziło na rynek włoski obszerną i bogatą działalność tej szkoły, datowaną niemalże po dzień dzisiejszy, była *Metodologia historii* (1968, drugie wyd. 1973) Topolskiego, która w 1974 roku ukazała się w tłumaczeniu⁷⁴, nie będąc ówczesnie przypisywaną bezpośrednio żadnej szkole teoretycznej. Znajomość języka włoskiego, która sprzyjała częstym podróżom i umożliwiła Topolskiemu prowadzenie wykładów we Włoszech, a przy tym szczególnie wrażliwość włoskiego środowiska kulturalnego na dzieła historiograficzne, przyczyniły się do sukcesu i rozpowszechnienia dzieł polskiego filozofa, z których wiele zostało przetłumaczonych⁷⁵. Sukces ten osłabł wraz z upadkiem Muru Berlińskiego, załamaniem się reżimów komunistycznych oraz rozwiązaniem Włoskiej Partii Komunistycznej, co doprowadziło do osłabienia (jeśli nie całkowitej utraty) zainteresowania marksizmem, którego wyraźnym przejawem była refleksja Topolskiego i przyjęta przez niego metodologia. I tak też jego ostatnie dzieło, opublikowane w 1997 roku, „nie odniosło szczególnego sukcesu. Nie udało się znaleźć żadnej noty krytycznej na jego temat, poza tą wydawniczą”⁷⁶.

Spośród dwóch pozostałych założycieli szkoły poznańskiej jedynie Leszek Nowak zdobył pewną rozpoznawalność we Włoszech, podczas gdy żadna z prac Kmity nie została przetłumaczona. Jedno z najważniejszych dzieł Nowaka, *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*⁷⁷, ukazało się w przekładzie pod koniec lat 70., niedługo po sukcesie pierwszego włoskiego wydania tekstu Topolskiego. Wzbudziło ono zainteresowanie jako zaawansowana próba dostarczenia naukowego i epistemologicznego fundamentu pod ideologię marksistowską, a jednocześnie propozycja nowej epistemologii, przewyżniająca impas, w którym znalazła się filozofia postpopperowska. Był to czas, w którym toczyła się ożywiona debata na temat Poppera, Lakatosa, Kuhna i Feyerabenda, a propozycje Nowaka zdawały się tu teoretycznym antidotum na autodestrukcyjną racjonalizm, ku której zmierzała anarchistyczna wizja tego ostatniego⁷⁸. Jednocześnie proponowana przez polskiego filozofa analiza marksistowska, pozostając w zgodzie z kluczowymi założeniami materializmu dialektycznego, uwalniała dyskurs

⁷⁴ Por. Jerzy Topolski, *Metodologia della ricerca storica. Nuovi principi di metodologia storica*, przeł. Riccardo C. Lewański, Bologna: Il Mulino 1974. W tłumaczeniu obecne są jednak liczne błędy zniekształcające niekiedy myśl autora, które moim zdaniem wynikają z niedostatecznej znajomości tematyki.

⁷⁵ Por. idem, *La nascita del capitalismo in Europa. Crisi economica e accumulazione originaria fra XIV e XVII secolo*, przeł. Giorgio Mizzau, Marta Petruszewicz Mizzau, Torino: Einaudi 1979; idem, *La storiografia contemporanea*, przeł. Lionello Constantini, Roma: Editori Riuniti 1981; idem, *Narrare la storia: nuovi principi di metodologia storica* (razem z R. Righinim), Milano: Bruno Mondadori 1997.

⁷⁶ Stanisław Sierpowski, *Il successo italiano del professor Jerzy Topolski*, „Historia i Teoria” 2017, nr 2(4), s. 30, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/539489/edition/447000/content> [dostęp 31.03.2025].

⁷⁷ Leszek Nowak, *La scienza come idealizzazione. I fondamenti della metodologia marxiana*, przeł. Riccardo C. Lewański, Bologna: Il Mulino 1977. W tym przypadku tłumaczenie jest w przeważającej mierze poprawne, na co wpływ mogła mieć korekta autorska.

⁷⁸ Por. wnioski w: Francesco Coniglione, *La scienza impossibile. Dal popperismo alla critica del razionalismo*, Bologna: Il Mulino 1978.

zarówno od mrocznej terminologii Hegłowskiej, jak i scholastycznej rozwlekłości, tłumacząc zasadnicze idee na język klarowny i logiczny, nadający rozważaniom status naukowy, którego brak był zawsze jednym z głównych zarzutów wobec marksizmu, kierowanych przez krytyków takich jak Popper. Co więcej, „nie-Marksowski materializm historyczny” – proponowany przez Nowaka jako przeformułowanie materializmu Marksa w świetle metody idealizacji, którą wyłożył on w swojej epistemologii – zdawał się wpisywać w hipotezę owej „trzeciej drogi”, o której dużo się mówiło we Włoszech w tamtych latach. Ujęcie to pozwoliło również uniknąć sprowadzenia marksizmu na pozycje liberalne i idealistyczne, do których docierało wielu byłych marksistów⁷⁹. W tym świetle należy również rozpatrywać włoskojęzyczne wydanie zbioru esejów Nowaka⁸⁰. Wydarzyło się to jednak zbyt późno. Kryzys marksizmu dotknął i jego, kładąc kres wszelkim opracowaniom teoretycznym mu poświęconym. Przyczynił się do tego również fakt, iż kultura włoska pozostawała ówczesnie pod wpływem (i po części nadal tak jest) zupełnie innych nurtów niż te związane z ujęciem analitycznym, które na przełomie wieków musiały ustąpić miejsca hermeneutyce, myśli Heideggera i postmodernizmowi. Propozycje Nowaka, w których niekiedy wręcz nagminnie wykorzystywana była symbolika wywodząca się z teorii logicznych, nie były łatwo przyswajalne w środowiskach marksistowskich, którym tradycyjnie obce pozostawały narzędzia analityczne. W konsekwencji wpływ, który wywarł on na włoską kulturę filozoficzną, pozostał ograniczony do stosunkowo niewielkiej grupy jego entuzjastów⁸¹. Niemniej jednak pojawienie się myśli Nowaka we Włoszech stało się okazją do wprowadzenia do tamtejszej debaty polskiej filozofii nauki oraz polskiej tradycji marksistowskiej. Analizom jego teorii⁸² towarzyszyły przedstawienia innych nurtów filozofii polskiej XX wieku, czego wyrazem stały się nowe monografie⁸³, prace zbiorowe (prezentujące także innych członków szkoły poznańskiej)⁸⁴ oraz liczne

⁷⁹ Por. idem, *Da Treviri a Poznań. Leszek Nowak e il marxismo come scienza rigorosa*, „Laboratorio” 1983, nr 10(11), s. 20–86.

⁸⁰ Leszek Nowak, *Oltre Marx. Per un materialismo storico non-marxiano*, red. Francesco Coniglione, Roma: Armando 1989.

⁸¹ Por. Roberto Poli, *Astrazione idealizzazione*, „Verifiche” 1987, nr 3, s. 189–207; G. Piazza, *Leggi ideali e evidenza empirica nell'economia politica di Marx*, „Terzo Mondo” 1987, nr 29/30, s. 43–49; Francesco Coniglione, *Realtà e astrazione. Scuola polacca e filosofia post-positivista*, Catania: CUECM 1990 (wyd. 2: Roma–Acireale: Bonanno 2011); Roberto Poli, *Ontologia formale*, Genova: Marietti 1992, rozdz. 4; Giacomo Borbone, *Questioni di metodo. Leszek Nowak e la scienza come idealizzazione*, Acireale–Roma: Bonanno 2016.

⁸² Por. Francesco Coniglione, *Realtà e astrazione*, rozdz. 1 i 2.

⁸³ Por. idem, *Nel segno della scienza*.

⁸⁴ Por. *La realtà modellata. L'approccio idealizzazionale e le sue applicazioni nelle scienze umane*, red. Francesco Coniglione, Roberto Poli, Milano: Franco Angeli 2004. W zbiorze zawarte są dwa artykuły Nowaka, a także teksty Izabelli Nowakowej, Katarzyny Paprzyckiej, Krzysztofa Lastowskiego, Jerzego Brzezińskiego, Krzysztofa Brzechczyzna i Piotra Przybysza. Por. także *Scienza, marxismo e metafisica. Leszek Nowak e la Scuola Metodologica di Poznań*, red. Giacomo Borbone, Villasanta: Limina Mentis 2013.

artykuły⁸⁵. Z czasem następowało tu stopniowe osłabienie wątków marksistowskich na rzecz ujęć istotowo bliższych epistemologii, wykazujących się większą odpornością na przemiany społeczno-kulturowe i zyskujących uznanie także na arenie międzynarodowej. Choć znaczna część osiągnięć polskiej szkoły nie została dotychczas wystarczająco dostrzeżona (pomimo setek artykułów i zbiorów dostępnych w języku angielskim), to jednak w niektórych przypadkach wskazane tu idee z zakresu epistemologii przeniknęły w sposób niezauważony również do włoskiej literatury specjalistycznej. Niemniej i w tym obszarze wyraźne jest zapomnienie nie tylko o szerszym kontekście filozoficznym, ale i o samym dorobku Nowaka⁸⁶.

Zaprezentowana tu analiza naturalnie prowadzi nas w stronę szerszego omówienia recepcji polskiej myśli marksistowskiej we Włoszech. W tym obszarze wyróżniają się dwaj autorzy – Adam Schaff i Leszek Kołakowski. Schaffowi pomogła bez wątpienia dominująca pozycja, jaką w progresywnej kulturze Włoch zajmowała Partia Komunistyczna. Wydawnictwa lewicowe zawsze przychylnie podchodziły do kwestii tłumaczeń jego dzieł, począwszy od tych poświęconych zagadnieniom marksistowskiej i idealistycznej teorii prawdy, aż po te opublikowane stosunkowo niedawno⁸⁷. Można

⁸⁵ Por. m.in. (nie wspominając prac autora niniejszego artykułu): G. Piazza, *Leggi ideali*; Roberto Poli, *Astrazione e idealizzazione*, „Verifiche” 1988, nr 3, s. 189–207; Evandro Agazzi, *Idealizzazione, intuizione intellettuale, interpretazione e ontologia nella scienza*, w: *Scienza, marxismo e metafisica*, s. 9–21; Giacomo Borbone, *Leszek Nowak e la scienza come idealizzazione. Saggio sull’approccio idealizzazionale alla scienza*, „Il Protagora” 2013, nr 19(1), s. 91–144; Diego Fusaro, *Grandezze e limiti di Leszek Nowak*, w: *Scienza, marxismo e metafisica*, s. 267–290; Mariusz Weiss, *Leszek Nowak e la concezione del legislatore razionale. Significato e applicazioni*, w: *Scienza, marxismo e metafisica*, s. 291–303; Piotr Przybysz, *Cosa significa essere nella metafisica unitaria di Leszek Nowak*, w: *Scienza, marxismo e metafisica*, s. 305–315.

⁸⁶ Przykładem na to jest (bądź co bądź godna uznania) praca Maura Dorata, który proponuje szczególną wersję tezy o konieczności praw naukowych (*Il software dell’universo. Saggio sulle leggi di natura*, Milano: Bruno Mondadori 2000; *Cosa centra l’anima con gli atomi? Introduzione alla filosofia della scienza*, Bari: Editori Laterza 2015). W jego publikacjach odnajdujemy złożone omówienia takich kwestii, jak prawa idealizacyjne, ontologia esencjalistyczna, koncepcja prawdy powiązana z modelami naukowymi, co sprawia wrażenie subiektywnej reinterpretacji tez zaproponowanych przez szkołę poznańską, o której w żadnej z książek nie pojawia się nawet wzmianka.

⁸⁷ Adam Schaff, *La teoria della verità nel materialismo e nell’idealismo*, przeł. Alessandro Mazzone, Milano: Feltrinelli 1959; *La filosofia dell’uomo*, Roma: Editori Riuniti 1963; *Introduzione alla semantica*, przeł. Luca Pavolini, Roma: Editori Riuniti 1965; *Il marxismo e la persona umana*, przeł. Ludovico Tulli, Milano: Feltrinelli 1966; *Filosofia del linguaggio: saggi*, przeł. Alberto Scarponi, Roma: Editori Riuniti 1969; *Linguaggio e conoscenza*, przeł. Daniela Angeli, Adriano Marchi, Roma: Editori Riuniti 1973; *Marxismo e umanesimo. Per un’analisi semantica delle “Tesi su Feuerbach” di K. Marx* (razem z Lucienem Séve’em), Bari: Dedalo 1979; *Marxismo, strutturalismo e metodo della scienza*, przeł. Tito De Tito, Milano: Feltrinelli 1976; *Teorie della conoscenza, logica e semantica. Saggi filosofici / 1*, przeł. Maria Sinatra, Bari: Dedalo 1977; *Storia e verità*, przeł. Daniela Angeli, Adriano Marchi, Roma: Editori Riuniti 1977; *Che cosa significa essere marxisti. Saggi filosofici / 2*, przeł. Giuseppe Mininni, Augusto Ponzio, Bari: Dedalo 1978; *La questione dell’umanesimo marxista. Saggi filosofici / 3*, przeł. Giuseppe Mininni, Mario Regina, Bari: Dedalo 1978; *L’alienazione come fenomeno sociale*, przeł. Giuseppe Mininni, Roma: Editori Riuniti 1979; *Gli stereotipi e l’agire umano*, przeł. Fiorella Ripa, Bari:

powiedzieć, że praktycznie cała ewolucja myśli Schaffa została dobrze udokumentowana. Przyczyniły się do tego również ostatnie lata i znaczny wkład wybitnego włoskiego tłumacza, Augusta Ponzia, jedyne go monografisty Schaffa we Włoszech⁸⁸.

Z wszelkich analiz została jednak wyłączona wczesna faza jego pracy naukowej, gdy był on jeszcze zwolennikiem stalinizmu i autorem ortodoksyjnych podręczników w pełni wpisujących się w koncepcje stalinowskie⁸⁹, a przy tym, w roli oficjalnego ideologa Polskiej Partii Komunistycznej, toczył (wraz z Kołakowskim, Bronisławem Baczko i innymi intelektualistami, którzy później stali się krytykami socjalizmu realnego) zaciekłą walkę ideologiczną z głównymi przedstawicielami szkoły lwowsko-warszawskiej⁹⁰. Ten okres jego pracy, mimo że udokumentowany w znacznej liczbie dzieł, jest powszechnie ignorowany, a główna uwaga skupia się na późniejszej fazie jego działalności, która pozwala widzieć go jako krytyka marksizmu, podejmującego rozważania nad człowiekiem i istotą humanizmu. Schaff jest prawdopodobnie jedynym polskim filozofem, wokół którego toczy się we Włoszech rzetelna debata historiograficzna, postępująca zgodnie z fazami rozwoju jego myśli, a której rytm wyznaczają kolejne publikacje jego dzieł; debata, która ma charakter zgoła lewicowy i jako taka powiązana jest z ewolucją włoskiego marksizmu⁹¹. Znaczne zainteresowanie włoskich krytyków i filozofów wzbudzały jego początkowe badania z zakresu epistemologii, w których dostrzegano odejście od modelu dwóch logik (dialektycznej i formalnej), a co za tym idzie, uznanie zasady niesprzeczności, tradycyjnie krytykowanej i odrzuconej przez filozofów marksistowskich na rzecz dialektyki inspirowanej Heglem. Co więcej, Schaff uważany był za innowatora w dziedzinie semantyki, który spośród grona marksistów jako jeden z pierwszych dostrzegł potrzebę zgłębienia problematyki z nią związanej. Nie można jednak nie zauważyć, że akceptacja przez Schaffa zasady

Adriatica 1982; *Il prossimo duemila. Rapporto al Club di Roma sulle conseguenze sociali della seconda rivoluzione industriale*, przeł. Massimo Armeni, Roma: Editori Riuniti 1985; *Il movimento comunista al bivio*, przeł. Adriano Caiani, Milano: SugarCo 1988; *La rivoluzione elettronica: per il meglio e per il peggio. Rapporto al Club di Roma*, red. Adam Schaff, Günter Friedrichs, Milano: Mondadori 1992; *Umanesimo ecumenico*, przeł. Gabriella Giannico, Bari: Adriatica 1994; *Il mio ventesimo secolo: lettere a me stesso*, Bari: Adriatica 1995; *Meditazioni*, przeł. Loretta De Stasio, Modugno: Edizioni del Sud 2001; *Lettera a Teresa: una vita di riflessione filosofica e politica*, przeł. Andrea F. De Carlo, Lecce: Pensa Multimedia 2014; *Traduzione e ideologia della sesta delle Tesi di Marx su Feuerbach: la discussione con Lucien Séve del 1971–72*, red. Francesco Fistetti, Augusto Ponzio, Lecce: Pensa Multimedia 2022.

⁸⁸ Augusto Ponzio, *Persona umana, linguaggio e conoscenza in Adam Schaff*, Bari: Dedalo 1974, s. 65; idem, *Individuo umano, linguaggio e globalizzazione nella filosofia di Adam Schaff*, Milano: Mimesis 2002.

⁸⁹ Por. Adam Schaff, *Wstęp do teorii marksizmu*, Warszawa: Książka i Wiedza 1947; idem, *Narodziny i rozwój filozofii marksistowskiej*, Warszawa: Książka i Wiedza 1950.

⁹⁰ Por. Francesco Coniglione, *Scientific Philosophy and Marxism in Poland*, w: *The Polish Scientific Philosophy: The Lvov-Warsaw School*, red. Francesco Coniglione, Roberto Poli, Jan Woleński, Amsterdam–Atlanta: Rodopi 1993, s. 67–112.

⁹¹ Por. Roberto Mancini, *L'Umanesimo inattuale: rassegna della critica marxista italiana sull'opera di Adam Schaff*, „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Macerata” 1982, nr 15, s. 441–482.

niesprzeczności była następstwem ostrej wymiany zdań z Ajdukiewiczem i zasadniczo polegała na przyjęciu jego tez przedstawionych w eseju z 1948 roku⁹². Ponadto oryginalność koncepcji Schaffa w dziedzinie semantyki i filozofii języka zostałyby dostrzeżone w pełni, gdyby należycie powiązano ją z szerszym kontekstem oraz działalnością innych teoretyków światowej rangi, a także tych, którzy, choć mniej znani na Zachodzie, z wielką konsekwencją przyczyniali się do szerzenia badań z tego zakresu (wystarczy wspomnieć Romana Suszkę).

Wysoce godna uwagi była również rozpoczęta przez Schaffa debata nad humanizmem, oscylująca między przyznaniem kluczowego znaczenia momentowi społeczno-ekonomicznemu⁹³ a obroną własnego stanowiska, w którym widoczne są próby skupienia uwagi na sferze egzystencjalnej bez jednoczesnego odchodzenia od kwestii relacji społecznych⁹⁴. Zainteresowaniem cieszyła się także teza Schaffa dotycząca zjawiska alienacji, które miałyby utrzymywać się również w przypadku przekształcenia stosunków produkcji w duchu socjalistycznym. Filozofowi często zarzucano jednak niedostrzeganie mechanizmów historycznych i społecznych, w których człowiek miał znajdować oparcie na drodze do wyzwolenia. Krytyka to jednak paradoksalna, jeśli weźmie się pod uwagę fakt, że dążenie Schaffa w stronę humanizmu było konsekwencją porzucenia stanowiska zajmowanego w okresie stalinowskim.

Bez wątplenia korzystny wpływ na szerzenie się myśli Schaffa miała szczególnie dyspozycja ówczesnej kultury włoskiej (gdzie decydującą rolę odegrała jego krytyka marksistowska) i otwarcie na nowe nurty filozoficzne (od semantyki do egzystencjalizmu), a przy tym odejście od socjalizmu realnego, lecz nigdy definitywne porzucenie komunizmu. Schaff wpisywał się dobrze w profil lewicowej inteligencji związanej z partią komunistyczną, która chciała przedstawiać się jako frakcja demokratyczna, otwarta na inne kultury, respektująca godność jednostki, antystalinowska i krytyczna wobec socjalizmu realnego, wciąż jednak związana z komunizmem i czerpiąca inspirację z marksizmu. Nieunikniony był więc koniec dobrej passy Schaffa wraz z wyczerpaniem się poszukiwań „trzeciej drogi”, kryzysem eurokomunizmu i definitywnym upadkiem socjalizmu realnego. Wspomniana już jego nieobecność w podręcznikach uniwersyteckich, poza ogólnym wpływem na jego pozycję w dyskursie filozoficznym (zwłaszcza jeśli rozważy się znaczną uwagę przyznawaną drugorzędnym w stosunku do Schaffa myślicielom), wskazuje również na pewien koniec, który nastąpił dla włoskiej myśli filozoficznej, a z którym przeszłość zaczęła blaknąć⁹⁵.

⁹² Por. Kazimierz Ajdukiewicz, *Zmiana i sprzeczność*, w: „Myśl Współczesna” 1948, VIII, nr 8/9. Na ten temat por. Francesco Coniglione, *Ajdukiewicz contro Schaff*, w: *Kazimierz Ajdukiewicz: lingua e linguaggi*, s. 61–90.

⁹³ Por. Aldo Zanardo, *Il giovane Marx e il marxismo contemporaneo*, „Studi storici” 1962, nr 4, s. 667 i nn.; Pietro Rossi, *Su „morale e società”*, „Rivista di Filosofia” 1966, nr 4, s. 475.

⁹⁴ Por. Augusto Ponzio, *Persona umana*, s. 65.

⁹⁵ Inne teksty dotyczące myśli Schaffa: Alfredo Martini, *Una polemica polacca (L. Kolakowski e A. Schaff)*, „Rivista di filosofia” 1963, LIV, nr 2, s. 209–218; Virgilio Fagone, *Umanesimo e materialismo*, „Civiltà cattolica” 1967, nr 2, s. 111–126; Gualberto Gismondi, *Evoluzione e istanze positive*

Nieco inaczej było z Kołakowskim. We Włoszech, już od pierwszych artykułów na jego temat, określany był on jako „wiarołomca” marksizmu i krytyk stalinizmu. Oryginalność jego poglądów filozoficznych została doceniona dopiero później – po publikacji jego rozprawy poświęconej filozofii pozytywistycznej⁹⁶, która stanowiła pierwszy krok na drodze do odejścia nie tylko od marksizmu, ale także od socjalizmu (w odróżnieniu od tego, co obserwowaliśmy u Schaffa). Od pewnego momentu (a dokładnie od drugiej połowy lat 70.) w jego myśli coraz wyraźniej wybijały się wątki etyczne i religijne. Tym samym spadek zainteresowania ze strony lewicowej zbiegał się z jego wzrostem ze strony środowisk katolickich, które zaczęły publikować jego prace. Znamienny jest tu wkład Itala Manciniego, teologa otwartego na kwestie lewicowe, który w obszernym eseju omawia tezy polskiego filozofa, oceniając je jako „jeden z najoryginalniejszych wkładów” w dziedzinie filozofii religii, dzieło „umysłu silnie filozoficznego i niezależnego kulturowo”⁹⁷. Tym, co szczególnie zwraca uwagę u Kołakowskiego, jest jego wyjściowe zrównanie głębokich motywacji leżących u podstaw sceptycyzmu i mistyki, przypisanie jednakowej wagi (bądź definitywnej nieokreśloności) negacji i afirmacji. Ujęcie to łączy się z odrzuceniem zasad racjonalizmu w badaniu transcendencji. Mancini komentuje:

Aby dotrzeć do Pana, trzeba przemierzyć inne drogi: przejść przez mistycyzm, rytuał, poddać się wierze. Rozum nie mówi definitywnie ani „tak”, ani „nie”, ale dopuszcza istnienie zarówno „tak”, jak i „nie”⁹⁸.

O uznaniu Kołakowskiego za znawcę religii i etyki świadczy również fakt, że hasła do Encyklopedii Einaudi, których był on autorem, objęły takie terminy, jak „diabeł”, „herezja” i „etyka”⁹⁹. Niezaprzeczalnym faktem jest, że Kołakowski, podobnie jak i Schaff, należy do grona tych polskich filozofów, którzy mogli poszczycić się największą liczbą tłumaczeń – niemal wszystkie jego główne dzieła zostały przełożone na język włoski, łącznie z trytomową rozprawą *Główne nurty marksizmu*. Widoczne są w niej ślady osobistych doświadczeń najciemniejszych stron tego systemu, czego

nell'umanesimo marxista, Rovigo: Istituto Padano di Arti Grafiche 1969; Alberto Melucci, *La filosofia dell'uomo di Adam Schaff*, „Contributi dell'Istituto di Filosofia”, nr I, Milano: Vita e Pensiero 1969, s. 297–319; Augusto Ponzio, *Dimensioni semantico-pragmatiche e classi sociali*, „Aut Aut” 1970, nr 119/120, s. 85–99 (jak również wszystkie wstępy tego samego autora do różnych tomów Schaffa); Roberto Mancini, *Persona e società nella filosofia marxista: la proposta di Adam Schaff*, „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell'Università di Macerata” 1982, nr 14, s. 257–294; idem, *L'Umanesimo inattuale*; Salvatore Costantino, *Adam Schaff*.

⁹⁶ Leszek Kołakowski, *Filozofia pozytywistyczna. Od Hume'a do Kola Wiedeńskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1966.

⁹⁷ Italo Mancini, *La filosofia della religione secondo Leszek Kołakowski*, „Humanitas” 1985, R. 40, nr 2, s. 165–186. Omawiane dzieło Kołakowskiego to *Jeśli Boga nie ma... O Bogu, Diabie, Grzechu i innych zmartwieniach tak zwanej filozofii religii*, przeł. Tadeusz Baszniak, Maciej Panufnik, Londyn: Aneks 1987.

⁹⁸ Ibidem, s. 181.

⁹⁹ Opublikowane kolejno w t. 4 i 5, Torino: Einaudi 1978.

rezultatem są ostatecznie pozbawione złudzeń, acz nigdy stronnicze, wnioski. Odrzucając skrajne poglądy wskazujące na marksizm jako źródło wszelkiego zła i zarzewie komunistycznego totalitaryzmu, uznaje za trafne jego metody służące do interpretacji przeszłych zdarzeń. Jednocześnie jednak potępia właściwy mu millenaryzm, romantyczne marzenie o społeczeństwie doskonale zjednoczonym i harmonijnym, a także bezpodstawność dążeń do naukowego przewidywania przyszłości. Innymi słowy, potępia wszystko to, co stanowiło o jego charakterze tyleż laickim, co mesjanistycznym, składającym się na frazeologiczną przykrywkę dla opresyjnych systemów w krajach komunistycznych, gdzie nierzadko nacjonalizm i agresję mas wykorzystywano jako narzędzia sprawowania władzy¹⁰⁰.

5

Pozostałe nurty polskiej myśli filozoficznej, o których wspomina się w punkcie 2, odnotowywały okresowe wzrosty zainteresowania powodowane głównie czynnika-

¹⁰⁰ Podajemy tutaj wybór innych dzieł Kołakowskiego opublikowanych po włosku: *Che cosa non è il socialismo*, Ragusa: La Fiaccola 1968; *Senso e non-senso della tradizione cristiana*, przeł. Filippo Gentiloni Silveri, Assisi: Cittadella 1975; *La ricerca della certezza*, przeł. Giovanni Ferrara, Bari: Laterza 1978; *Il marxismo e oltre. Responsabilità e storia*, przeł. Claudio Giovanardi, Cosenza: Lerici 1979; *Marxismo. Utopia e antiutopia*, przeł. Martin Mair, Milano: Feltrinelli 1981; *Lo spirito rivoluzionario*, przeł. Maria Grazia Cocconi Poli, Valeria La Via, Milano: SugarCo 1982; *Elogio dell'incertezza*, Milano: Vita e Pensiero 1982; *La chiave del cielo. Conversazioni con il diavolo*, Brescia: Queriniana 1982; *Elogio dell'incoerenza*, Milano: Vita e Pensiero 1990; *Orrore metafisico*, przeł. Bruno Morcavallo, Bologna: Il Mulino 2007 [1990]; *Presenza del mito*, przeł. Pietro Kobau, Bologna: Il Mulino 1992; *Se non esiste Dio*, przeł. Bruno Oddera, Bologna: Il Mulino 1997; *Breviario minimo. Piccole lezioni per grandi problemi*, przeł. Vera Verdiani, Bologna: Il Mulino 2000; *Lo spirito rivoluzionario. La radice apocalittico-religiosa del pensiero politico moderno*, Milano: Pgreco 2013; *Piccole lezioni su grandi filosofi*, przeł. Viviana Nosilia, Costabissara: Colla 2010; *Bergson*, przeł. Leo Lestingi, Bari: Palomar Dia-loghi 2005.

Brakuje całościowych monografii włoskich poświęconych jego myśli, dlatego ograniczymy się do wskazania najważniejszych esejów: Alberto Melucci, *Leszek Kołakowski: un marxismo spregiudicato?*, „Rivista di Filosofia Neoscolastica” 1967, t. 59, nr 4–5, s. 609–625; Guido D. Neri, *L. Kolakowski e lo spirito del 1956*, w: *Il marxismo dissidente nelle democrazie popolari*, red. Luciano Fausti, Guido D. Neri, Brescia: Fondazione Clementina Calzari Trabeschi 1978, s. 141–158; Giovanni Moioli, *Misticismo. Antimisticismo: una categoria storiografica (Da Bremond a Knox a Kolakowski)*, „Teologia” 1979, IV, nr 2, s. 187–210; Marco Malmesi, *Il diavolo: figura della modernità in L. Kolakowski*, „Rivista di teologia morale” 1994, t. 26, nr 104, s. 601–610; Daniele Stasi, *Elogio dell'incoerenza. Il revisionismo di Leszek Kołakowski*, „Storia del pensiero politico” 2019, nr 3, s. 437–458; Guglielmo Forni Rosa, *Filosofia, totalitarismi: la rivincita del sacro. Attualità del pensiero di Leszek Kołakowski*, „Il Regno. Mensile di attualità cattolica” 2023, R. 68, nr 2, s. 43–46. Pełną bibliografię dzieł Kołakowskiego przygotował Stanisław Gromadzki, uzupełnili Ewa Dombek i Wiesław Chudoba, a opracowała Ewa Dombek przy współpracy Doroty Fortuny: *Leszek Kołakowski: Bibliografia 1945–2014*, Warszawa: Instytut Dokumentacji i Studiów nad Literaturą Polską 2017.

mi zewnętrznymi. W efekcie ich recepcja pozostała częściowa, a niekiedy również w znacznej mierze uzależniona od dostępności przekładów na inne języki.

Był to także przypadek Romana Ingardena. Dostrzeżona została bowiem jedynie jego refleksja na temat dzieła sztuki – częściowo przetłumaczono jego pracę *O dziele literackim* (*Fenomenologia dell'opera letteraria*) oraz kilka pomniejszych¹⁰¹, niemniej przekładu nie doczekał się nigdy *Spór o istnienie świata*, uważany przez samego autora za *opus magnum*¹⁰². W konsekwencji zaproponowane przez Ingardena teorie z zakresu ontologii oraz fenomenologii przeszły praktycznie niezauważone¹⁰³. Na próżno moglibyśmy również szukać jego nazwiska w głównych opracowaniach z zakresu historii filozofii (odnajdując jedynie w pracy Maria Dal Pra kilka poświęconych mu zdań). Wyjątek stanowią mogą sporadyczne wzmianki o nim jako uczniu Husserla i przedstawicieli współczesnej fenomenologii w Polsce. Niewiele też ukazało się o nim esejów, a przy tym rzadko podejmowano w nich wątek ontologiczny, ograniczając się przeważnie do jego koncepcji z zakresu estetyki¹⁰⁴.

W sposób analogiczny kreślą się losy recepcji Stanisława Witkiewicza, znanego ze swej działalności teatralnej, dwóch powieści (prace te zostały przetłumaczone na język

¹⁰¹ Roman Ingarden, *Fenomenologia dell'opera letteraria*, przeł. Giuliana Brozich-Lipizer, Sergio Checconi, red. Gabriele Scaramuzza, Milano: Silva 1968 (nowe tłumaczenie: *L'opera d'arte letteraria*, przeł. Lidia Gasperoni, Giuseppe Di Salvatore, Verona: Fondazione Centro Studi Camprostrini 2011); idem, *Sulla responsabilità*, Bologna: CSEO Biblioteca 1982 (nowe tłumaczenie: *La responsabilità*, Brescia: Scholé 2022); idem, *L'opera musicale e il problema della sua identità*, przeł. Antonino Fiorenza, Palermo: Flaccovio 1989.

¹⁰² Idem, *Spór o istnienie świata*, fragmenty z jęz. niem. przeł. Danuta Gierulanka, Warszawa: PWN 1987.

¹⁰³ Jedyne wyjątki stanowią eseje zebrane w: *Il realismo fenomenologico. Sulla filosofia dei Circoli di Monaco e Göttinga*, red. Stefano Besoli, Luca Guidetti, Macerata: Quodlibet 2000; np. Vittorio De Palma, *Idealismo fenomenologico o realismo ontologico? Roman Ingarden interprete e critico della filosofia di Husserl*, s. 743–786.

¹⁰⁴ Por. przede wszystkim monografię Inga Schützego, *Percezione musicale e riflessione filosofica: la fenomenologia della musica di Roman Ingarden*, Pisa: ETS 2007; Władysław Stróżewski, *Studia nad estetyką Romana Ingardena*, „Rivista di Estetica” 1963, R. VIII, s. 131–142; Elisa Oberti, *Estetica e ulteriorità metafisica nel pensiero di Roman Ingarden*, „Rivista di Estetica” 1964, R. IX, nr 3, s. 401–426; Gabriele Scaramuzza, *Osservazioni su “Das literarische Kunstwerk” di Roman Ingarden*, w: *Saggi e ricerche su Alessandro di Afrodisia, Avicenna, Miceli, Brentano, Jaspers, Ingarden, Carr, storiografia filosofica italiana, ebraismo*, red. Carlo Giacon, Padova: Antenore 1970; Bohdan Dziemidok, *La teoria di Roman Ingarden sul valore dell'opera d'arte alla luce dell'estetica marxista*, „Bollettino di Storia della Filosofia dell'Università di Lecce” 1976, t. IV, s. 59–70; Emilio Baccharini, *Fenomenologia e ontologia dell'oggetto*, w: *Vetera novis augere. Studi in onore di Carlo Giacon per il 25° Convegno degli assistenti universitari del movimento di Gallarate*, Roma: La Goliardica 1982, s. 491–504; Ernesto Caserta, *René Wellek su quattro critici: Croce, Valéry, Lukács, Ingarden*, „Rivista di Studi Crociani” 1983, s. 63–71; Gabriele Scaramuzza, *Il tempo della letteratura. Roman Ingarden*, „Materiali filosofici”, nr 11: *Il tempo dell'arte*, red. Fulvio Papi, Milano: Franco Angeli 1984, s. 40–59; Massimo Serretti, *Conoscenza di sé e trascendenza. Introduzione alla filosofia dell'uomo attraverso Husserl, Scheler, Ingarden, Wojtyła*, Bologna: CSEO Biblioteca 1984.

włoski)¹⁰⁵, a także esejów z zakresu teorii teatru¹⁰⁶. We Włoszech jego nazwisko wcale nie jest łączone z filozofią. Należy jednak przypomnieć, że również w Polsce długo należało czekać, by jego twórczość została w pełni doceniona – komedie jego autorstwa nie odniosły większych sukcesów, podczas gdy teksty filozoficzne były niezmiennie lekceważone przez środowiska akademickie, uważane za wyraz manii egocentrycznej, a w najlepszym wypadku za rozważania amatora, acz niepozbawione geniuszu. Dopiero na początku lat 70., gdy zdjęto cenzurę, Witkiewicz został ponownie odkryty i okrzyknięty jednym z czołowych intelektualistów współczesnej Polski. We Włoszech, jak dokumentuje Giovanna Tomassucci¹⁰⁷, znajomość jego twórczości artystycznej ma wciąż charakter wybiórczy, co sprzyja szerzeniu się arbitralnych komentarzy i ocen. Od pewnego momentu jego sztuki teatralne zaczęły cieszyć się znacznym powodzeniem, co sprawiło, że na początku lat 70. „stał się on jednym z najbardziej znanych polskich autorów we Włoszech”¹⁰⁸. „Jego twórczość narracyjna i teatralna – kontynuuje Tomassucci – wymaga od czytelnika pogłębionej znajomości filozofii”¹⁰⁹. I to właśnie ten warunek stanowił niekiedy główny problem. Najważniejsze dzieło Witkiewicza¹¹⁰ jest bowiem we Włoszech całkowicie nieznane, podobnie jak i pozostałe eseje (w języku polskim zebrane w czterech tomach *Pism filozoficznych i estetycznych*¹¹¹). Częściowym uzasadnieniem owego braku może być fakt, że proza filozoficzna Witkiewicza z pewnością nie należy do najłatwiejszych i nawet polskiemu czytelnikowi potrafi sprawiać trudność¹¹². Lukę tę częściowo wypełnił artykuł Czesława Miłosza, w którym zwrócił on uwagę na filozoficzne implikacje dzieła Witkiewicza¹¹³, a także teksty Tomassucci oraz prace, w których dostrzec można krytyczny powrót do refleksji Witkiewicza

¹⁰⁵ Wspomnijmy jedynie dwie powieści Stanisława Witkiewicza: *Addio all'autunno*, przeł. Pierluigi Ruggieri, Milano: Mondadori 1969; *Insaziabilità*, red. Anton Maria Raffo, Bari: De Donato 1970.

¹⁰⁶ Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Introduzione alla teoria della forma pura nel teatro e altri saggi di teoria e critica*, red. Francesco Bigazzi, Anna Maria Kozarzewska, Pietro De Marco, Roma: Bulzoni 1988.

¹⁰⁷ Giovanna Tomassucci, *La fortuna di Stanisław Ignacy Witkiewicz in Italia (Riflessioni in margine a una bibliografia ragionata)*, w: *La letteratura polacca in Italia. Itinerari di una presenza*, red. Pietro Marchesani, Roma: La Fenice 1994, s. 137–170. W tym eseju zawarta jest włoska bibliografia dzieł Witkiewicza oraz opracowań krytycznych mu poświęconych.

¹⁰⁸ *Ibidem*, s. 141.

¹⁰⁹ *Ibidem*, s. 142.

¹¹⁰ Mowa tu o rozprawie *Pojęcia i twierdzenia implikowane przez pojęcie istnienia*, Warszawa: PWN 1935.

¹¹¹ Por. Stanisław Ignacy Witkiewicz, *Pisma filozoficzne i estetyczne*, t. I–IV, red. Bohdan Michalski, Warszawa: PWN 1974–1978.

¹¹² Por. ostrą recenzję Tadeusza Kotarbińskiego opublikowaną w „Przeglądzie Filozoficznym” 1936, nr 2, obecnie w: *Wybór Pism*, t. II: *Mysli o myśleniu*, Warszawa: PWN 1957, s. 858–879. Kotarbiński krytykuje tam niejasność i niedbałość stylu, pojawiające się wewnętrzne sprzeczności oraz brak precyzji w zakresie semantyki i wprowadzanych terminów.

¹¹³ Czesław Miłosz, *Stanisław Ignacy Witkiewicz*, „Settanta” 1971, nr 14–15, s. 63–68.

z zakresu estetyki¹¹⁴. Niemniej jednak rozumienie jego filozofii należy ocenić jako zasadniczo powierzchowne, ograniczone do koncepcji dotyczących społeczeństwa i losu ludzkości, a i te wywiedzione zostały głównie z dzieł narracyjnych i teatralnych. Dogłębne prześledzenie jego myśli musiałyby bowiem zostać poparte znajomością teorii stanowiących ontologiczny fundament pod jego koncepcję jednostki, którą zawarł w swoich dramatach i powieściach, a która kształtowała się na bazie modelu naukowego wspartego o dzieła Wittgensteina, Russella i Carnapa, zyskując ostatecznie dominującą pozycję w kraju obok szkoły lwowsko-warszawskiej. Dopóki zagadnienie to nie zostanie w pełni zbadane, wiele aspektów twórczości literackiej Witkiewicza będzie nadal wystawionych na, słusznie podkreślane, wypaczenia i zmiany.

Na osobne omówienie zasługuje w tym miejscu polska filozofia katolicka, która we Włoszech pozostaje nadal słabo znana¹¹⁵, mimo iż w skali światowej czytelna jest jej oryginalność. Jedynym, acz niebagatelnym wyjątkiem, zważywszy na wysoką rangę autora, jest dorobek naukowy Karola Wojtyły. Przyczyna zwrócenia uwagi przez Włochów (i nie tylko) na jego filozofię jest aż nazbyt oczywista. Wystarczy zauważyć, że Wojtyła, zanim stał się głową Kościoła katolickiego, jako filozof był nikomu nieznany. Tłumaczenia jego dzieł zaczęły ukazywać się począwszy od 1979, czyli rok po tym, jak został wybrany na papieża¹¹⁶. Pierwszym opracowaniem krytycznym jego dzieła była monografia Rocca Buttiglione¹¹⁷, która niestety zdaje się zbyt mocno powiązana z osobistymi przekonaniem autora i tym samym nie posiada niezbędnego dystansu, który pozwoliłby właściwie ocenić teoretyczną spójność prezentowanej myśli. W kolejnych latach ilość opracowań poświęconych Wojtyłce wzrosła nieproporcjonalnie,

¹¹⁴ Por. Alessandra Barsi, *S.I. Witkiewicz: 'Forma pura' e 'malintesi' in arte*, „Parol” 1990, nr 6, s. 38–59.

¹¹⁵ Częściowo wypełnia tę lukę tekst Edwarda Nieznańskiego, *Polonia*, w: *La filosofia cristiana nei secoli XIX e XX*, t. II: *Ritorno all'eredità scolastica*, red. Emerich Coreth, Walter M. Neidl, Georg Pfligersdorffer, Roma: Città Nuova 1994, s. 900–921

¹¹⁶ Prawie wszystkie dzieła filozoficzne Wojtyły zostały przełożone na włoski (widoczne są jednak niekiedy niedociągnięcia na poziomie filologicznym): rozprawa doktorska *La fede secondo San Giovanni della Croce*, przeł. Raimondo M. Sorgia, Roma: Pontificia Università S. Tommaso–Herder 1979; *Persona e atto*, przeł. Stanisław Morawski, Renzo Panzone, Rosa Liotta, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1982; *I fondamenti dell'ordine etico*, przedm. Rocco Buttiglione, Bologna: CSEO Biblioteca 1981; *Perché l'uomo. Scritti inediti di antropologia e filosofia*, Milano: Leonardo 1995. Pełna bibliografia dzieł Wojtyły w: Wiktor Gramatowski, Zofia Wilińska, *Karol Wojtyła w świetle publikacji – Karol Wojtyła negli scritti*, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1980 (wer. dwujęzyczna).

¹¹⁷ Rocco Buttiglione, *Il pensiero di Karol Wojtyła*, Milano: Jaca Book 1982 (po polsku: idem, *Myśl Karola Wojtyły*, przeł. Jarosław Merecki SDS, Lublin: Instytut Jana Pawła II KUL 1996). Wcześniej ukazały się również: Vincenzo Romano, *L'umanesimo di Karol Wojtyła*, Bari: Adda 1980; Giorgio Lazarini, *Karol Wojtyła: Sceriffo di Dio*, Milano: Edizioni Albero 1981. Warto w tym miejscu wyróżnić tom zbierający materiały z konferencji w Urbino z 1983 roku: *Karol Wojtyła e il pensiero europeo contemporaneo*, red. Rocco Buttiglione, wstęp Francesco Ricci, Bologna: CSEO 1984 (znajdziemy tam teksty następujących autorów: Costantino Esposito, Claudio Grotti, Nevio Genghini, Marco Cangiotti, Pier Luigi Pollini, Federico Lombardi, Boris Grojs, A.M. Macioni Pollini, Tatiana Goriczewa, Daniele Celli).

a ich tematem stały się niemal wyłącznie jego prace z okresu pontyfikatu i poświęcone doktrynie wiary¹¹⁸. Co więcej, zapoznając się uważnie z jego tekstami sprzed 1978, można odnieść wrażenie dysproporcji pomiędzy uznaniem, jakie zyskała filozofia Wojtyły, a tym, które przypadło w udziale innym polskim filozofom katolickim, których prace zasługiwałyby na większą uwagę¹¹⁹. Prawdą jest, że wybór papieża Polaka w znaczący sposób przyczynił się do wzrostu ogólnej wiedzy o Polsce i jej kulturze, o czym świadczą liczne publikacje ukazujące się w latach 80. Zjawisko to było również efektem politycznych wstrząsów, jakie przeszły przez Polskę od narodzin Solidarności aż po upadek komunizmu. Publikacje te często faworyzowały jednak postaci, które stosunkowo łatwo można było wpisać w toczącą się ówczesnie debatę polityczno-kulturową, bez potrzeby zagłębiania się w kontekst historyczny i losy kultury polskiej. Skorzystał na tym m.in. Józef Tischner, którego myśl rozpowszechniła się, głównie w środowiskach katolickich, za sprawą przedruków jego artykułów (przeważnie tłumaczenia tekstów ukazujących się na łamach polskich periodyków) oraz publikacji Centro Studi per l'Europa Orientale (CSEO)¹²⁰ (dwumiesięcznik drukowany od 1968 do 1984 roku oraz seria wydawnicza „CSEO Outprints”), a także katolickiego czasopisma „Nuovo Areopago”. Publikacje te skupione były wokół zagadnień z obszaru etyki oraz kwestii dialogu pomiędzy chrześcijaństwem a marksizmem (także i w Polsce Tischner widziany był jako filozof otwarty na prowadzenie owego dialogu, który usiłował przenieść na poziom bardziej praktyczno-moralny niż teoretyczny). Jego przekonania nie przedostały się jednak poza kręgi katolickie ani też nie wywołały nigdy szerszej dyskusji. To samo tyczy się Stanisława Grygiela. I jego teksty ukazywały się głównie na łamach „Bollettino del CSEO”, który to biuletyn w okresie powojennym znacznie przyczynił się do udokumentowania wielu aspektów polskiej kultury, zwłaszcza tej związanej z kościołem katolickim¹²¹.

¹¹⁸ Por. Wiktor Gramatowski, Zofia Wilińska, *Karol Wojtyła*.

¹¹⁹ Por. pracę Edwarda Nieznańskiego *Polonia*, w której myślom Wojtyły nadaje się właściwe proporcje w zestawieniu z innymi postaciami polskiej filozofii, cieszącymi się znacznie mniejszą popularnością.

¹²⁰ Józef Tischner, *Il pensiero e i valori*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1980; *Etica della solidarietà*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1981; *La svolta storica. Cristiani e marxisti in Polonia*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1981; *Etica del lavoro*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1982; *I metodi del pensare umano*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1982; *Il libro del pellegrino sulle vie dolorose della storia*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1982; *Etica della solidarietà e del lavoro*, przeł. Antonio Setola, Castel Bolognese: Itaca 2010. Literatura sekundarna w tym zakresie praktycznie nie istnieje, za wyjątkiem kilku prac doktorskich wypromowanych na uniwersytetach katolickich.

¹²¹ Por. Stanisław Grygiel, *L'uomo visto dalla Vistola*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1978. W pozostałych jego pracach wydanych w języku włoskim dominuje aspekt moralno-religijny: *Il lavoro e l'amore e altri saggi*, Bologna: CSEO Biblioteca 1983; *L'abolizione del soggetto*, Bologna: CSEO 1989 (monograficzny numer czasopisma „Il Nuovo Areopago”, R. 8, nr 3); *“Dolce guida e cara”*: *saggi antropologici sul femminile*, Siena: Cantagalli 2008; *Il principio che è per sempre. L'incontro, l'amore, il sacramento del matrimonio*, Siena: Cantagalli 2015. Na temat jego myśli por. *L'esperienza*

Na uwagę zasługuje w tym miejscu również filozofia prawa. Bogatą tradycją może się bowiem poszczycić zarówno szkoła włoska, ukształtowana przy szerokim otwarciu na trendy międzynarodowe, jak i ta polska, której korzenie sięgają pionierskiej pracy Leona Petrażyckiego (1867–1931). Choć akurat jego nazwisko pozostało niemal całkowicie nieznanne we Włoszech, istotną pozycję zyskali tu Jerzy Kalinowski i Jerzy Wróblewski, rozpowszechniając osiągnięcia polskiej szkoły filozofii prawa. Prace Kalinowskiego ukazały się po włosku w trzech tomach (począwszy od 1971 roku)¹²², a jego liczne artykuły publikowano na łamach „Rivista di filosofia neoscolastica”, a następnie „Rivista internazionale di filosofia del diritto”. O znacznym zainteresowaniu owym autorem świadczyło także wydanie dwóch monografii poświęconych jego myśli prawnej¹²³. We Włoszech nieco skromniejsza była obecność Wróblewskiego, znanego jedynie z kilku artykułów (opublikowanych po angielsku w czasopismach prawniczych), co jednak rekompensowała (pośmiertna już) seria poświęconych mu esejów¹²⁴. Zainteresowanie polską filozofią prawa potwierdza także publikacja obszernego opracowania krytycznego z serii „Legal Philosophical Library: An International Bibliography of Philosophy and Theory of Law”, którego redakcję powierzono Wróblewskiemu¹²⁵. Zebrał on i szczegółowo przedstawił tam polskie publikacje powojenne. Zagadnienia z dziedziny filozofii prawa mają jednak charakter wysoce specjalistyczny, przez co nie dotarły do szerokiego grona odbiorców.

6

Z zaprezentowanego tu krótkiego podsumowania jasno wynika, że polska filozofia nie cieszyła się, i nadal nie cieszy, dużą popularnością we Włoszech. Podstawową przyczyną tego faktu zdaje się być bariera językowa, która utrudniała jej głębsze poznanie, przez co nawet i ci, którzy byli nią żywo zainteresowani, musieli zadowolić

sorgiva. Persona–comunione–società. Studi in onore del prof. Stanisław Grygiel, red. Jarosław Merecki, Giancarlo Grandis, Siena: Cantagalli 2007.

¹²² Jerzy Kalinowski, *Introduzione alla logica giuridica*, przeł. Massimo Corsale, Milano: Giuffrè 1971; idem, *Disputa sulla scienza normativa. Un contributo alla teoria della scienza*, przeł. Gianfranco Ferrari, Padova: CEDAM 1982; idem, *L'impossibile metafisica*, przeł. Gianfranco Ferrari, Genova: Marietti 1991.

¹²³ Rodolfo Bozzi, *La fondazione metafisica del diritto in Georges Kalinowski*, Neapol: Jovene 1981; idem, *La logica deontica di Georges Kalinowski*, Neapol: Jovene 1984.

¹²⁴ Zob. Artykuły w „Rivista internazionale di filosofia del diritto” 1992, t. 69, nr 2: Giampaolo Maurizio Azzoni, *Validità semantica in deontica*, s. 166–177; Sergio Cotta, *Jerzy Wróblewski: in memoriam*, s. 161–165; Giovanni Incorvati, *L'ultimo Wróblewski: il gioco dei problemi e dei modelli nella metateoria del diritto*, s. 276–295; Kazimierz Opalek, *Jerzy Wróblewski in Cracow (1945–1951)*, s. 338–343; idem, *Philosophical-Methodological Considerations of Jerzy Wróblewski. Their Roots and Traits*, s. 321–337.

¹²⁵ *Poland: A Bibliography*, red. Jerzy Wróblewski, Milano: Giuffrè 1987.

się nielicznymi (i często niedokładnymi) tłumaczeniami oraz pracami krytycznymi publikowanymi w innych językach. Decydujący był tu ów brak literatury sekundarnej nadającej życia każdej debacie filozoficznej.

Jest jeszcze jedna okoliczność, o której należy wspomnieć, a która w istotnej mierze zaważyła na losach recepcji polskiej filozofii. Wyraźnie daje się bowiem zauważyć w tym obszarze dysproporcję między znaczeniem, jakie przyznano we Włoszech niektórym polskim autorom i nurtom, a ich rzeczywistą pozycją w kraju. Czołowy przykład stanowią tu losy filozofii analitycznej zapoczątkowanej przez Twardowskiego, która choć stanowiła trzon polskiej debaty filozoficznej, wiodąc prym w środowiskach akademickich i kształtując kolejne pokolenia uczonych, we Włoszech nie została dostatecznie zauważona (za wyjątkiem kilku polskich logików, acz i ci nierzadko odkrywani byli pod wpływem tendencji pochodzących z innych krajów). Jednocześnie uznaniem na Półwyspie cieszyły się te wizje i systemy (związane z marksizmem czy myślą katolicką), które były jednak niszowe w środowisku polskich uczonych i posiadały zdecydowanie mniejszy prestiż intelektualny niż nurt reprezentowany przez szkołę lwowsko-warszawską. Z jednej strony wpłynął na to bez wątpienia dominujący spór między blokiem marksowskim a katolickim, który aż na zbyt długo wyznaczał tory debaty filozoficznej we Włoszech, spychając na bok tezy racjonalistyczne. Z drugiej zaś strony, włoskim uczonym znacznie łatwiej było sięgać po wzorce zaczerpnięte ze środowisk anglosaskich i tradycji Koła Wiedeńskiego, które po wojnie cieszyły się dużym powodzeniem na świecie, niż podejmować żmudny wysiłek tłumaczenia polskich filozofów, których dorobek intelektualny i tradycja, z której wyrosli, pozostawały wciąż dość egzotyczne. Zainteresowanie tematem Polski po objęciu przez Karola Wojtyłę tronu papieskiego nie przyniosło w tym obszarze istotnych zmian. Z kolei znacząca rola tej postaci oraz postępująca w owym okresie radykalizacja starcia między władzą komunistyczną a społeczeństwem chrześcijańskim po raz kolejny przyczyniły się do skupienia uwagi na tematach i sylwetkach, które – moim zdaniem – nie posiadały dostatecznej głębi teoretycznej.

Oczekiwało się, że warunki powstałe po upadku Muru Berlińskiego przyczynią się do lepszego poznania polskiej tradycji filozoficznej na świecie, uwalniając ją od etykietki prowincjonalizmu, o której bezzasadności wie każdy, kto choć w niewielkim stopniu zapoznał się z tym tematem. Tak jednak się nie stało. Mimo iż w Polsce dołożono wielu starań, by prace głównych przedstawicieli polskiej filozofii ukazały się w tłumaczeniu na język angielski, we Włoszech nie przełożyło się to na znaczny wzrost popularności owych autorów. Wyjątek stanowi wąska grupa polskich uczonych, o których mowa była w zaprezentowanej tu analizie. Nie oznacza to jednak, że w przyszłości nie znajdą się kolejni, którzy zapragną uważnie przyrzeć się bogatym zasobom polskiej myśli filozoficznej i przyznać należne im miejsce.

Przel. Julia Gołębiowska (UW),

Michalina Labus (UW),

Martyna Wronowska (UW)

Tłumaczenie przejrzała Patrycja Polanowska

References

- Abbagnano Nicola, *Storia della filosofia*, t. III: *La filosofia del Romanticismo. La filosofia tra il secolo XIX e XX*, Torino: UTET 1966.
- Abbagnano Nicola, *Storia della filosofia*, t. IV: *La filosofia contemporanea*, cz. 1, red. Giovanni Fornero, Torino: UTET 1991.
- Abbagnano Nicola, *Storia della filosofia*, t. IV: *La filosofia contemporanea*, cz. 2, red. Giovanni Fornero, Franco Restaino, Dario Antiseri, Torino: UTET 1994.
- Agazzi Evandro, *Idealizzazione, intuizione intellettuale, interpretazione e ontologia nella scienza*, w: *Scienza, marxismo e metafisica*, red. Giacomo Borbone, Villasanta: Limina Mentis 2013, s. 9–21.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *Das Weltbild und die Begriffsapparatur*, „Erkenntnis” 1934, nr 4, s. 259–287.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *Die wissenschaftliche Weltperspektive*, „Erkenntnis” 1935, nr 5, s. 22–30.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *La connessità sintattica*, w: *La struttura logica del linguaggio*, red. Andrea Bonomi, Milano: Bompiani 1973, s. 345–372.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *Lingua e senso*, w: *La struttura logica del linguaggio*, red. Andrea Bonomi, Milano: Bompiani 1973, s. 33–69.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *My Philosophical Ideas*, w: *The Heritage of Kazimierz Ajdukiewicz*, red. Vito Sinisi, Jan Wolenski, Amsterdam–Atlanta: Rodopi 1995, s. 13–33.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *Problemi e teorie di filosofia*, red. Francesco Coniglione, Trento: Reverdito 1989.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *The Scientific World-Perspective and Other Essays, 1931–1963*, Dordrecht: Reidel 1978.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *The Scientific World-Perspective*, w: idem, *The Scientific World-Perspective and other Essays, 1931–1963*, Dordrecht: Reidel 1978, s. 111–117.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *The World-Picture and the Conceptual Apparatus*, w: idem, *The Scientific World-Perspective and Other Essays, 1931–1963*, Dordrecht: Reidel 1978, s. 67–89.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *W sprawie artykułu prof. A. Schaffa o moich poglądach filozoficznych*, „Myśl Filozoficzna” 1953, nr 2(8), s. 292–334.
- Ajdukiewicz Kazimierz, *Zmiana i sprzeczność*, „Myśl Współczesna” 1948, nr 8–9, s. 35–52.
- Andersson G., *Problemi nella concezione della scienza di Ludwik Fleck*, „Paradigmi” 1984, t. 2, nr 6, s. 497–505.
- Azzoni Giampaolo Maurizio, *Validità semantica in deontica*, „Rivista internazionale di filosofia del diritto” 1992, t. 69, nr 2, s. 166–177.
- Baccarini Emilio, *Fenomenologia e ontologia dell’oggetto*, w: *Vetera novis augere. Studi in onore di Carlo Giacon per il 25° Convegno degli assistenti universitari del movimento di Gallarate*, Roma: La Goliardica 1982, s. 491–504.
- Barone Francesco, *Il neopositivismo logico*, Roma–Bari: Laterza 1977.
- Barsi Alessandra, *S.I. Witkiewicz: ‘Forma pura’ e ‘malintesi’ in arte*, „Parol” 1990, nr 6, s. 38–59.
- Besoli Stefano, Guidetti Luca, *Il realismo fenomenologico. Sulla filosofia dei Circoli di Monaco e Gottinga*, Macerata: Quodlibet 2000.
- Besoli Stefano, *La rappresentazione e il suo oggetto. Dalla psicologia descrittiva alla metafisica*, wstęp do: Kazimierz Twardowski, *Contenuto e oggetto*, Torino: Bollati Boringhieri 1988, s. 7.
- Besoli Stefano, *La verità del contenuto. Riflessioni intorno alla problematica del giudizio in Twardowski*, „Discipline Filosofiche” 1991, R. 1, nr 2: *Phainomenologica. I. Aspetti del problema della verità*, s. 49–94.

- Bianca Mariano, *Alfred Tarski*, w: *Novecento filosofico e scientifico. Protagonisti*, red. Antimo Negri, t. II, Milano: Marzorati 1991, s. 831–859.
- Bianca Mariano, *Jan Łukasiewicz*, w: *Novecento filosofico e scientifico. Protagonisti*, red. Antimo Negri, t. II, Milano: Marzorati 1991, s. 783–805.
- Bocheński Józef M., *The Cracow Circle*, w: *The Vienna Circle and the Lvov-Warsaw School*, red. Klemens Szaniawski, Dordrecht: Kluwer 1989, s. 9–18.
- Boniolo Giovanni, *Filosofia della scienza: la chiusura di un ciclo?*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VIII, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1996, s. 3–78.
- Bonomi Andrea, *Sviluppi semantici nella filosofia del linguaggio*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. IX, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1978, s. 112–139.
- Borbone Giacomo, *Leszek Nowak e la scienza come idealizzazione. Saggio sull'approccio idealizzazionale alla scienza*, „Il Protagora” 2013, nr 19(1), s. 91–144.
- Borbone Giacomo, *Questioni di metodo. Leszek Nowak e la scienza come idealizzazione*, Acireale: Bonanno 2016.
- Bozzi Rodolfo, *La fondazione metafisica del diritto in Georges Kalinowski*, Neapol: Jovene 1981.
- Bozzi Rodolfo, *La logica deontica di Georges Kalinowski*, Neapol: Jovene 1984.
- Brożek Anna, Jadacki Jacek, Twardowski in Poland and in the World, w: *At the Sources of the Twentieth-Century Analytical Movement: Kazimierz Twardowski and His Position in European Philosophy*, red. Anna Brożek, Jacek Jadacki, Leiden–Boston: Brill 2022, s. 267–336.
- Brzozowski Stanisław, *Cultura e vita*, przeł. Leonardo Masi, red. Anna Czajka, Gerardo Cunico, Milano–Udine: Mimesis 2016.
- Buttiglione Rocco, *Il pensiero di Karol Wojtyła*, Milano: Jaca Book 1982.
- Buttiglione Rocco, *Mysł Karola Wojtyły*, przeł. Jarosław Merecki SDS, Lublin: Instytut Jana Pawła II KUL 1996.
- Buzzoni Marco, *Ludwik Fleck e lo statuto epistemologico della medicina come scienza umana*, w: *Interpretazione e diagnosi. Scienze umane e medicina*, red. Giuseppe Galli, Macerata: Università degli Studi di Macerata 2000, s. 19–77.
- Campelli Enzo, *Un rapporto imaginabilis? Ludwik Fleck e Thomas Kuhn*, „Sociologia e Ricerca Sociale” 1997, t. XVIII, nr 53–54, s. 7–52.
- Carnap Rudolf, *Intellectual Autobiography*, w: *The Philosophy of Rudolf Carnap*, red. Paul Arthur Schilpp, La Salle (Illinois): Open Court 1963, s. 3–84.
- Caserta Ernesto, *René Wellek su quattro critici: Croce, Valéry, Lukács, Ingarden*, „Rivista di Studi Crociani” 1983, s. 63–71.
- Coniglione Francesco, *Ajdukiewicz contro Schaff*, w: *Kazimierz Ajdukiewicz: lingua e linguaggi*, red. Roberto Poli, Trento: Centro Studi per la Filosofia Mitteleuropea 1991, s. 61–90.
- Coniglione Francesco, *Da Treviri a Poznań. Leszek Nowak e il marxismo come scienza rigorosa*, „Laboratorio” 1983, nr 10(11), s. 20–86.
- Coniglione Francesco, *Filosofia e scienza in Jan Łukasiewicz*, „Epistemologia” 1994, t. 17, nr 1, s. 73–100.
- Coniglione Francesco, *Filozofia naukowa a marksizm w Polsce*, przeł. Wojciech J. Bober, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 1995, z. 1–2 (123–124), s. 61–96.
- Coniglione Francesco, *La filosofia in Polonia*, w: *Storia della Filosofia*, wyd. II poszerzone, red. Gianni Paganini, t. XI, cz. II, Padova: Vallardi–Piccin 1998, s. 1299–1385.
- Coniglione Francesco, *La scienza impossibile. Dal popperismo alla critica del razionalismo*, Bologna: Il Mulino 1978.
- Coniglione Francesco, *Nel segno della scienza. La filosofia polacca del Novecento*, Milano: Franco Angeli 1996.

- Coniglione Francesco, *Realtà e astrazione. Scuola polacca e filosofia post-positivista*, wyd. 2, Roma–Acireale: Bonanno 2011.
- Coniglione Francesco, *Scientific Philosophy and Marxism in Poland*, w: *The Polish Scientific Philosophy: The Lvov-Warsaw School*, red. Francesco Coniglione, Roberto Poli, Jan Woleński, Amsterdam–Atlanta: Rodopi 1993, s. 67–112.
- Coniglione Francesco, *The Place of Polish Scientific Philosophy in the European Context*, w: „Polish Journal of Philosophy” 2007, t. 1, nr 1, s. 7–27.
- Costantino Salvatore, *Adam Schaff*, w: *Novecento filosofico e scientifico. Protagonisti*, red. Antimo Negri, t. II, Milano: Marzorati 1991, s. 641–673.
- Cotta Sergio, *Jerzy Wróblewski: in memoriam*, „Rivista internazionale di filosofia del diritto” 1992, t. 69, nr 2, s. 161–165.
- Czeżowski Tadeusz, *Kazimierz Twardowski jako nauczyciel*, w: *Kazimierz Twardowski. Nauczyciel–uczony–obywatel. Przemówienia wygłoszone na akademii żałobnej w auli Uniwersytetu J. K. w dn. 30.IV.1938 urządzanej przez Senat Akademicki, Radę Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Jana Kazimierza i Polskie Towarzystwo Filozoficzne*, Lwów: Polskie Towarzystwo Filozoficzne 1938, s. 7–12.
- De Palma Vittorio, *Idealismo fenomenologico o realismo ontologico? Roman Ingarden interprete e critico della filosofia di Husserl*, w: *Il realismo fenomenologico. Sulla filosofia dei Circoli di Monaco e Gottinga*, red. Stefano Besoli, Luca Guidetti, Macerata: Quodlibet 2000, s. 743–786.
- Dorato Mauro, *Cosa centra l’anima con gli atomi? Introduzione alla filosofia della scienza*, Bari: Editori Laterza 2015.
- Dorato Mauro, *Il software dell’universo. Saggio sulle leggi di natura*, Milano: Bruno Mondadori 2000.
- Dziemidok Bohdan, *La teoria di Roman Ingarden sul valore dell’opera d’arte alla luce dell’estetica marxista*, „Bollettino di Storia della Filosofia dell’Università di Lecce” 1976, t. IV, s. 59–70.
- Eborowicz Włodzimierz, *Pologne*, w: *Les grand courants de la pensée mondiale contemporaine*, cz. I: *Panoramas nationaux*, t. 2, red. Michele Federico Sciaccia, Milano: Marzorati 1959, s. 993–1037.
- Enciclopedia Filosofica*, red. Fondazione Centro Studi Filosofici di Gallarate, Milano: Bompiani 2006.
- Fagone Virgilio, *Umanesimo e materialismo*, „La Civiltà Cattolica” 1967, nr 2, s. 111–126.
- Fleck Ludwik, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*, Basel: Benno Schwabe und Co. 1935.
- Fleck Ludwik, *Genesi e sviluppo di un fatto scientifico. Per una teoria dello stile e del collettivo di pensiero*, przeł. Maria Leonardi, Stefano Poggi, wstęp Paolo Rossi, Bologna: Il Mulino 1983.
- Fleck Ludwik, *La scienza come collettivo di pensiero. Saggi sul fatto scientifico*, red. Carola Catenacci, Milano: Melquiades 2009.
- Fleck Ludwik, *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*, przeł. Maria Tuskiewicz, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie 1986.
- Fleck Ludwik, *Stili di pensiero. La conoscenza scientifica come creazione sociale*, red. Francesco Coniglione, Milano–Udine: Mimesis 2019.
- Forni Rosa Guglielmo, *Filosofia, totalitarismi: la rivincita del sacro. Attualità del pensiero di Leszek Kolakowski*, „Il Regno. Mensile di attualità cattolica” 2023, R. 68, nr 2, s. 43–46.
- Fusaro Diego, *Grandezze e limiti di Leszek Nowak*, w: *Scienza, marxismo e metafisica. Leszek Nowak e la Scuola Metodologica di Poznań*, red. Giacomo Borbone, Villasanta: Limina Mentis 2013, s. 267–290.
- Galewicz Włodzimierz, *Tra psicologismo e platonismo. Osservazioni sulla teoria dei prodotti mentali di Twardowski*, „Discipline Filosofiche” 1991, R. 1, nr 2: *Phainomenologica, 1. Aspetti del problema della verità*, s. 95–116.

- Giorello Giulio, *Il falsificazionismo di Popper*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VII, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1972.
- Gismondi Gualberto, *Evoluzione e istanze positive nell'umanesimo marxista*, Rovigo: Istituto Padano di Arti Grafiche 1969.
- Gramatowski Wiktor, Wilińska Zofia, *Karol Wojtyła w świetle publikacji – Karol Wojtyła negli scritti. Bibliografia*, Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1980 (wer. dwujęzyczna).
- Gromadzki Stanisław, *Leszek Kołakowski: Bibliografia 1945–2014*, Warszawa: Instytut Dokumentacji i Studiów nad Literaturą Polską 2017.
- Grygiel Stanisław, *“Dolce guida e cara”: saggi antropologici sul femminile*, Siena: Cantagalli 2008.
- Grygiel Stanisław, *Il lavoro e l'amore e altri saggi*, Bologna: CSEO Biblioteca 1983.
- Grygiel Stanisław, *Il principio che è per sempre. L'incontro, l'amore, il sacramento del matrimonio*, Siena: Cantagalli 2015.
- Grygiel Stanisław, *L'abolizione del soggetto*, „Il Nuovo Areopago”, R. 8, nr 3, Bologna: CSEO Biblioteca 1989.
- Grygiel Stanisław, *L'uomo visto dalla Vistola*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1978.
- Incorvati Giovanni, *L'ultimo Wróblewski: il gioco dei problemi e dei modelli nella metateoria del diritto*, „Rivista internazionale di filosofia del diritto” 1992, t. 69, nr 2, s. 276–295.
- Ingarden Roman, *Fenomenologia dell'opera letteraria*, przeł. Giuliana Brozich-Lipizer, Sergio Checconi, red. Scaramuzza Gabriele, Milano: Silva 1968.
- Ingarden Roman, *L'opera d'arte letteraria*, przeł. Lidia Gasperoni, Giuseppe Di Salvatore, Verona: Fondazione Centro Studi Campostrini 2011.
- Ingarden Roman, *L'opera musicale e il problema della sua identità*, przeł. Antonino Fiorenza, Palermo: Flaccovio 1989.
- Ingarden Roman, *La responsabilità*, przeł. Simona Bertolini, Brescia: Scholé 2022.
- Ingarden Roman, *Spór o istnienie świata*, fragmenty z jęz. niem. przeł. Danuta Gierulanka, Warszawa: PWN 1987.
- Ingarden Roman, *Sulla responsabilità*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1982.
- Jaworska Krystyna, *Il presupposto pluralistico dell'opera di Tatarkiewicz*, „Filosofia” 1982, nr 3, s. 345–358.
- Jaworska Krystyna, *L'Estetica di Tatarkiewicz*, „Atti della Accademia delle Scienze di Torino” 1982, t. 116, nr I–II, s. 45–100.
- Jordan Zbigniew, *Philosophy and Ideology: The Development of Philosophy and Marxism-Leninism in Poland since the Second World War*, Dordrecht: Reidel 1963.
- Jordan Zbigniew, *The Development of Mathematical Logic and of Logical Positivism in Poland between the two Wars*, Oxford: Oxford University Press 1945.
- Jordan Zbigniew, *The Evolution of Dialectical Materialism: A Philosophical and Sociological Analysis*, New York: St. Martin 1967.
- Kalinowski Jerzy, *Disputa sulla scienza normativa. Un contributo alla teoria della scienza*, przeł. Gianfranco Ferrari, Padova: CEDAM 1982.
- Kalinowski Jerzy, *Introduzione alla logica giuridica*, przeł. Massimo Corsale, Milano: Giuffrè 1971.
- Kalinowski Jerzy, *L'impossibile metafisica*, przeł. Gianfranco Ferrari, Genova: Marietti 1991.
- Karol Wojtyła e il pensiero europeo contemporaneo*, red. Rocco Buttiglione, wstęp Francesco Ricci, Bologna: CSEO 1984.
- Kazimierz Ajdukiewicz: lingua e linguaggi*, red. Roberto Poli, Trento: Centro Studi per la Filosofia Mitteleuropea 1991.
- Kołakowski Leszek, *Bergson*, przeł. Leo Lestingi, Bari: Palomar Dia-loghi 2005.

- Kołąkowski Leszek, *Breviario minimo. Piccole lezioni per grandi problemi*, przeł. Vera Verdiani, Bologna: Il Mulino 2000.
- Kołąkowski Leszek, *Che cosa non è il socialismo*, Ragusa: La Fiaccola 1968.
- Kołąkowski Leszek, *Elogio dell'incertezza*, Milano: Vita e Pensiero 1982.
- Kołąkowski Leszek, *Elogio dell'incoerenza*, Milano: Vita e Pensiero 1990.
- Kołąkowski Leszek, *Filozofia pozytywistyczna. Od Hume'a do Koła Wiedeńskiego*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1966.
- Kołąkowski Leszek, *Il marxismo e oltre. Responsabilità e storia*, przeł. Claudio Giovanardi, Cosenza: Lerici 1979.
- Kołąkowski Leszek, *La chiave del cielo. Conversazioni con il diavolo*, przeł. Arturo Lorini, Brescia: Queriniana 1982.
- Kołąkowski Leszek, *La ricerca della certezza*, przeł. Giovanni Ferrara, Bari: Laterza 1978.
- Kołąkowski Leszek, *Lo spirito rivoluzionario*, przeł. Maria Grazia Cocconi Poli, Valeria La Via, Milano: SugarCo 1982.
- Kołąkowski Leszek, *Lo spirito rivoluzionario. La radice apocalittico-religiosa del pensiero politico moderno*, Milano: Pgreco 2013.
- Kołąkowski Leszek, *Marxismo. Utopia e antiutopia*, przeł. Martin Mair, Milano: Feltrinelli 1981.
- Kołąkowski Leszek, *Orrore metafisico*, przeł. Bruno Morcavallo, Bologna: Il Mulino 2007 [1990].
- Kołąkowski Leszek, *Piccole lezioni su grandi filosofi*, przeł. Viviana Nosilia, Costabissara: Colla 2010.
- Kołąkowski Leszek, *Presenza del mito*, przeł. Pietro Kobau, Bologna: Il Mulino 1992.
- Kołąkowski Leszek, *Se non esiste Dio*, przeł. Bruno Oddera, Bologna: Il Mulino 1997.
- Kołąkowski Leszek, *Senso e non-senso della tradizione cristiana*, przeł. Filippo Gentiloni Silveri, Assisi: Cittadella 1975.
- Kotarbiński Tadeusz, *Gnosiology: The Scientific Approach to the Theory of Knowledge*, przeł. Olgierd Wojtasiewicz, Warszawa: PWN/Oxford: Pergamon Press 1966.
- Kotarbiński Tadeusz, *Praxiology: An Introduction to the Science of Efficient Action*, przeł. Olgierd Wojtasiewicz, Warszawa: PWN/Oxford: Pergamon Press 1965.
- Kotarbiński Tadeusz, *Sprawność i błąd. Z myślą o dobrej robocie nauczyciela*, Warszawa: PWN 1970.
- Kotarbiński Tadeusz, *Styl pracy Kazimierza Twardowskiego*, „Ruch Filozoficzny” 1959, t. XIX, nr 1–2, s. 1–4.
- Kotarbiński Tadeusz, *Wybór Pism*, t. II: *Myśli o myśleniu*, Warszawa: PWN 1957.
- Kuhn Thomas S., *The Structure of Scientific Revolutions*, Chicago–London: University of Chicago Press 1970 [1962].
- L'esperienza sorgiva. Persona–comunione–società. Studi in onore del prof. Stanisław Grygiel*, red. Jarosław Merecki, Giancarlo Grandis, Siena: Cantagalli 2007.
- La filosofia*, t. I: *Le filosofie speciali*, red. Paolo Rossi, Milano: Garzanti 1996.
- La filosofia*, t. II: *La filosofia e le scienze*, red. Paolo Rossi, Milano: Garzanti 1996.
- La filosofia*, t. III: *Le discipline filosofiche*, red. Paolo Rossi, Milano: Garzanti 1996.
- La filosofia*, t. IV: *Stili e modelli teorici del Novecento*, red. Paolo Rossi, Milano: Garzanti 1996.
- La realtà modellata. L'approccio idealizzazionale e le sue applicazioni nelle scienze umane*, red. Francesco Coniglione, Roberto Poli, Milano: Franco Angeli 2004.
- La rivoluzione elettronica: per il meglio e per il peggio. Rapporto al Club di Roma*, red. Adam Schaff, Günter Friedrichs, Milano: Mondadori 1992.
- Landucci Sandro, Alberto Marradi, *Kuhn da filosofo della storia a filosofo della conoscenza: una maturazione dell'insegnamento di Fleck?*, „Sociologia e Ricerca Sociale” 1997, nr 53–54, s. 53–67.
- Landucci Sandro, *La rivoluzione pre-assertoria. Koyré, Fleck, Kuhn*, Acireale–Roma: Bonanno Editore 2004.

- Landucci Sandro, *Ludwik Fleck: un dilemma interpretativo*, „Sociologia e Ricerca Sociale” 2005, nr 78, s. 48–60.
- Lazzarini Giorgio, *Karol Wojtyła: Sceriffo di Dio*, Milano: Edizioni Albero 1981.
- Lejewski Czesław, *Ricordando Stanisław Leśniewski*, przeł. Massimo Libardi, „Quaderni. Centro Studi per la Filosofia Mitteleuropea” 1989, R. I, nr 1, s. 5–46.
- Leśniewski Stanisław, *Collected Works*, red. Stanisław J. Surma, Jan T. Szrednicki, J.D. Barnett, V. Frederick Rickey, Dordrecht: Kluwer/Warszawa: PWN–Polish Scientific Publ. 1992.
- Lolla Maria Grazia, *Logica e calcolatore*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VIII, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1996.
- Löwy Ilana, *The Polish School of Medicine: From Tytus Chalubinski (1820–1889) to Ludwik Fleck (1896–1961)*, Dordrecht: Kluwer 1990.
- Łukasiewicz Jan, *Aristotle’s Syllogistic from the Standpoint of Modern Formal Logic*, Oxford: Clarendon Press 1951.
- Łukasiewicz Jan, Negro Camillo, *La sillogistica di Aristotele*, Brescia: Morcelliana 1957.
- Łukasiewicz Jan, *Osservazioni filosofiche sui sistemi polivalenti della logica proposizionale*, w: *Dalla logica alla metalogica: scritti fondamentali di logica matematica*, red. Ettore Casari, Firenze: Sansoni 1979, s. 241–264.
- Łukasiewicz Jan, *Sulla logica trivalente*, w: *Dalla logica alla metalogica: scritti fondamentali di logica matematica*, red. Ettore Casari, Firenze: Sansoni 1979, s. 213–214.
- Łukasiewicz Jan, Tarski Alfred, *Ricerche sul calcolo proposizionale*, w: *Dalla logica alla metalogica: scritti fondamentali di logica matematica*, red. Ettore Casari, Firenze: Sansoni 1979, s. 223–240.
- Malmesi Marco, *Il diavolo: figura della modernità in L. Kolakowski*, „Rivista di teologia morale” 1994, t. 26, nr 104, s. 601–610.
- Mancini Italo, *La filosofia della religione secondo Leszek Kolakowski*, „Humanitas” 1985, R. 40, nr 2, s. 165–186.
- Mancini Roberto, *L’Umanesimo inattuale: rassegna della critica marxista italiana sull’opera di Adam Schaff*, „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell’Università di Macerata” 1982, nr 15, s. 441–482.
- Mancini Roberto, *Persona e società nella filosofia marxista: la proposta di Adam Schaff*, „Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell’Università di Macerata” 1982, nr 14, s. 257–294.
- Mangione Corrado, *La logica nel ventesimo secolo*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VI, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1972, s. 469–682.
- Marsonet Michele, *Linguaggio e conoscenza. Saggio su K. Ajdukiewicz*, Milano: Franco Angeli 1986.
- Marsonet Michele, *Logica e impegno ontologico. Saggio su S. Leśniewski*, Milano: Franco Angeli 1981.
- Martini Alfredo, *Una polemica polacca (L. Kolakowski e A. Schaff)*, „Rivista di filosofia” 1963, LIV, nr 2, s. 209–218.
- Matteuzzi Maurizio, *Presentazione*, w: Jan Łukasiewicz, *Del principio di contraddizione in Aristotele*, red. Gabriele Franci, Claudio Antonio Testi, Macerata: Quodlibet 2003.
- Melucci Alberto, *La filosofia dell’uomo di Adam Schaff*, „Contributi dell’Istituto di Filosofia”, nr I, Milano: Vita e Pensiero 1969, s. 297–319.
- Melucci Alberto, *Leszek Kolakowski: un marxismo spregiudicato?*, „Rivista di Filosofia Neoscolastica” 1967, t. 59, nr 4–5, s. 609–625.
- Meotti Alberto, *Sviluppi dell’empirismo logico*, w: *Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VI, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1972.
- Miłosz Czesław, *Stanisław Ignacy Witkiewicz*, „Settanta” 1971, nr 14–15, s. 63–68.

- Modenato Francesca, *Atto, contenuto, oggetto: da F. Brentano a K. Twardowski*, „Verifiche” 1984, nr 13, s. 55–78.
- Moioli Giovanni, *Misticismo. Antimisticismo: una categoria storiografica (Da Bremond a Knox a Kolakowski)*, „Teologia” 1979, IV, nr 2, s. 187–210.
- Neri Guido D., *L. Kolakowski e lo spirito del 1956*, w: *Il marxismo dissidente nelle democrazie popolari*, red. Luciano Fausti, Guido D. Neri, Brescia: Fondazione Clementina Calzari Trabeschi 1978, s. 141–158.
- Nieznański Edward, *Polonia*, w: *La filosofia cristiana nei secoli XIX e XX*, t. II: *Ritorno all’eredità scolastica*, red. Emerich Coreth, Walter M. Neidl, Georg Pfligersdorffer, Roma: Città Nuova 1994, s. 900–921.
- Nowak Leszek, *La scienza come idealizzazione. I fondamenti della metodologia marxiana*, przeł. Riccardo C. Lewański, Bologna: Il Mulino 1977.
- Nowak Leszek, *Oltre Marx. Per un materialismo storico non-marxiano*, red. Francesco Coniglione, Roma: Armando 1989.
- Oberti Elisa, *Estetica e ulteriorità metafisica nel pensiero di Roman Ingarden*, „Rivista di Estetica” 1964, R. IX, nr 3, s. 401–426.
- Opalek Kazimierz, *Jerzy Wróblewski in Cracow (1945–1951)*, „Rivista internazionale di filosofia del diritto” 1992, t. 69, nr 2, s. 338–343.
- Opalek Kazimierz, *Philosophical-Methodological Considerations of Jerzy Wróblewski. Their Roots and Traits*, „Rivista internazionale di filosofia del diritto” 1992, t. 69, nr 2, s. 321–337.
- Paganini Gianni, *Polonia*, w rozdz. „La filosofia negli altri paesi europei”, w: *Storia della filosofia*, red. Mario Dal Pra, t. X: *La filosofia contemporanea: il Novecento*, Milano: Vallardi 1976, s. 477–486.
- Piazza G., *Leggi ideali e evidenza empirica nell’economia politica di Marx*, „Terzo Mondo” 1987, nr 29/30, s. 43–49.
- Poland: A Bibliography*, red. Jerzy Wróblewski, Milano: Giuffrè 1987.
- Poli Roberto, *Astrazione e idealizzazione*, „Verifiche” 1988, nr 3, s. 189–207.
- Poli Roberto, *Ontologia formale*, Genova: Marietti 1992.
- Ponzio Augusto, *Dimensioni semantico-pragmatiche e classi sociali*, „Aut Aut” 1970, nr 119/120, s. 85–99.
- Ponzio Augusto, *Individuo umano, linguaggio e globalizzazione nella filosofia di Adam Schaff*, Milano: Mimesis 2002.
- Ponzio Augusto, *Persona umana, linguaggio e conoscenza in Adam Schaff*, Bari: Dedalo 1974.
- Przybysz Piotr, *Cosa significa essere nella metafisica unitaria di Leszek Nowak*, w: *Scienza, marxismo e metafisica*, red. Giacomo Borbone, Villasanta: Limina Mentis 2013, s. 305–315.
- Ragghianti Carlo Ludovico, *Fleck sociologo della scienza*, „Criterio” 1984, nr 1, s. 9–12.
- Raspa Venanzio, *Kazimierz Twardowski: autobiografia e testimonianza*, „Rivista di Filosofia Neo-Scolastica” 2023, t. CXV, nr 1, s. 201–220.
- Raspa Venanzio, *Le vicende del contenuto attraverso Bolzano, Twardowski e Meinong*, „Paradigmi” 2018, t. XXXVI, nr 1, s. 31–48.
- Romano Vincenzo, *L’umanesimo di Karol Wojtyła*, Bari: Adda 1980.
- Rossi Paolo, *Fatti scientifici e stili di pensiero: appunti intorno a una rivoluzione immaginaria*, „Rivista di Filosofia” 1981, nr 21, s. 402–428.
- Rossi Paolo, *Ludwik Fleck e una rivoluzione immaginaria*, w: *Ludwik Fleck, Genesi e sviluppo di un fatto scientifico. Per una teoria dello stile e del collettivo di pensiero*, przeł. Maria Leonardi, Stefano Poggi, wstęp Paolo Rossi, Bologna: Il Mulino 1983, s. 9–42.
- Rossi Pietro, *Su „morale e società”*, „Rivista di Filosofia” 1966, nr 4.
- Rzepeńska Maria, *Tatarkiewicz e l’estetica*, „Rivista di Estetica” 1970, nr 2, s. 245–253.

- Sandkühler Hans Joerg, *Le culture epistemiche. A proposito di status e funzione di un concetto epistemologico*, „Rivista internazionale di filosofia e psicologia” 2014, nr 5(1), s. 1–12.
- Scaramuzza Gabriele, *Il tempo della letteratura. Roman Ingarden*, w: „Materiali filosofici”, nr 11: *Il tempo dell’arte*, red. Fulvio Papi, Milano: Franco Angeli 1984, s. 40–59.
- Scaramuzza Gabriele, *Osservazioni su “Das literarische Kunstwerk” di Roman Ingarden*, w: *Saggi e ricerche su Alessandro di Afrodisia, Avicenna, Miceli, Brentano, Jaspers, Ingarden, Carr, storiografia filosofica italiana, ebraismo*, red. Carlo Giacon, Padova: Antenora 1970.
- Schaff Adam, *Che cosa significa essere marxisti. Saggi filosofici / 2*, przel. Giuseppe Mininni, Augusto Ponzio, Bari: Dedalo 1978.
- Schaff Adam, *Filosofia del linguaggio: saggi*, przel. Alberto Scarponi, Roma: Editori Riuniti 1969.
- Schaff Adam, *Gli stereotipi e l’agire umano*, przel. Fiorella Ripa, Bari: Adriatica 1982.
- Schaff Adam, *Il marxismo e la persona umana*, przel. Ludovico Tulli, Milano: Feltrinelli 1966.
- Schaff Adam, *Il mio ventesimo secolo: lettere a me stesso*, przel. Augusto Ponzio, Bari: Adriatica 1995.
- Schaff Adam, *Il movimento comunista al bivio*, przel. Adriano Caiani, Milano: SugarCo 1988.
- Schaff Adam, *Il prossimo duemila. Rapporto al Club di Roma sulle conseguenze sociali della seconda rivoluzione industriale*, przel. Massimo Armeni, Roma: Editori Riuniti 1985.
- Schaff Adam, *Introduzione alla semantica*, przel. Luca Pavolini, Roma: Editori Riuniti 1965.
- Schaff Adam, *L’alienazione come fenomeno sociale*, przel. Giuseppe Mininni, Roma: Editori Riuniti 1979.
- Schaff Adam, *La filosofia dell’uomo*, Roma: Editori Riuniti 1963.
- Schaff Adam, *La questione dell’umanesimo marxista. Saggi filosofici / 3*, przel. Giuseppe Mininni, Mario Regina, Bari: Dedalo 1978.
- Schaff Adam, *La teoria della verità nel materialismo e nell’idealismo*, przel. Alessandro Mazzone, Milano: Feltrinelli 1959.
- Schaff Adam, *Lettera a Teresa: una vita di riflessione filosofica e politica*, przel. Andrea F. De Carlo, Lecce: Pensa Multimedia 2014.
- Schaff Adam, *Linguaggio e conoscenza*, przel. Daniela Angeli, Adriano Marchi, Roma: Editori Riuniti 1973.
- Schaff Adam, *Marxismo, strutturalismo e metodo della scienza*, przel. Tito De Tito, Milano: Feltrinelli 1976.
- Schaff Adam, *Meditazioni*, przel. Loreta De Stasio, Modugno: Edizioni del Sud 2001.
- Schaff Adam, *Narodziny i rozwój filozofii marksistowskiej*, Warszawa: Książka i Wiedza 1950.
- Schaff Adam, Sève Lucien, *Marxismo e umanesimo. Per un’analisi semantica delle „Tesi su Feuerbach” di K. Marx*, red. Augusto Ponzio, Bari: Dedalo 1979.
- Schaff Adam, *Storia e verità*, przel. Daniela Angeli, Adriano Marchi, Roma: Editori Riuniti 1977.
- Schaff Adam, *Teorie della conoscenza, logica e semantica. Saggi filosofici / 1*, przel. Maria Sinatra, Bari: Dedalo 1977.
- Schaff Adam, *Traduzione e ideologia della sesta delle Tesi di Marx su Feuerbach: la discussione con Lucien Sève del 1971–72*, red. Francesco Fistetti, Augusto Ponzio, Lecce: Pensa Multimedia 2022.
- Schaff Adam, *Umanesimo ecumenico*, przel. Gabriella Giannico, Bari: Adriatica 1994.
- Schaff Adam, *Wstęp do teorii marksizmu*, Warszawa: Książka i Wiedza 1947.
- Schiaparelli Annamaria, *Aspetti della critica di Jan Łukasiewicz al principio aristotelico di non contraddizione*, „Elenchos” 1994, nr 1, s. 43–77.
- Schütze Ingo, *Percezione musicale e riflessione filosofica: la fenomenologia della musica di Roman Ingarden*, Pisa: ETS 2007.

- Scienza, marxismo e metafisica. Leszek Nowak e la Scuola Metodologica di Poznań, red. Giacomo Borbone, Villasanta: Limina Mentis 2013.
- Serretti Massimo, *Conoscenza di sé e trascendenza. Introduzione alla filosofia dell'uomo attraverso Husserl, Scheler, Ingarden, Wojtyła*, Bologna: CSEO Biblioteca 1984.
- Sierpowski Stanisław, *Il successo italiano del professor Jerzy Topolski*, „Historia i Teoria” 2017, nr 2(4), s. 30, <https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/539489/edition/447000/content> [dostęp 31.03.2025].
- Siwecka Zofia Maria, *Fatto scientifico e microscopio. L'epistemologia di Ludwik Fleck*, Roma: s.n. 2011.
- Skolimowski Henryk, *Polish Analytical Philosophy: A Survey and a Comparison with British Analytical Philosophy*, London: Routledge 1967.
- Skolimowski Henryk, Woleński Jan, *Logic and Philosophy in the Lvov-Warsaw School*, Dordrecht: Kluwer 1989.
- Stasi Daniele, *Elogio dell'incoerenza. Il revisionismo di Leszek Kotakowski*, „Storia del pensiero politico” 2019, nr 3, s. 437–458.
- Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VI, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1972.
- Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VII, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1972.
- Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. VIII, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1996 [1975].
- Storia del pensiero filosofico e scientifico*, t. IX, red. Ludovico Geymonat, Milano: Garzanti 1978.
- Stróżewski Władysław, *Studia nad estetyką Romana Ingardena*, „Rivista di Estetica” 1963, R. VIII, s. 131–142.
- Tarski Alfred, *Il concetto di verità nei linguaggi formalizzati*, red. Francesca Rivetti, Milano: Vita e Pensiero 1963.
- Tarski Alfred, *Il concetto di verità*, w: *Grande Antologia Filosofica*, red. Michele Federico Sciacca, t. XXXI, Milano: Marzorati 1978, s. 441–454.
- Tarski Alfred, *Introduzione alla logica e alla metodologia delle scienze deduttive*, przeł. Edoardo Ballo, Silvio Bozzi, Milano: Bompiani 1978.
- Tarski Alfred, *La concezione semantica della verità e i fondamenti della semantica*, w: *Semantica e filosofia del linguaggio*, przeł. Alberto Meotti, red. Leonard Linsky, Milano: Il Saggiatore 1969, s. 27–45.
- Tarski Alfred, *La fondazione della semantica scientifica*, w: *La struttura logica del linguaggio*, red. Andrea Bonomi, Milano: Bompiani 1973, s. 425–432.
- Tarski Alfred, *Logic, Semantics, Metamathematics: Papers from 1923 to 1938*, Oxford: Oxford University Press 1969.
- Tarski Alfred, *Su alcuni concetti fondamentali della matematica*, w: *Dalla logica alla metalogica: scritti fondamentali di logica matematica*, red. Ettore Casari, Firenze: Sansoni 1979, s. 215–222.
- Tarski Alfred, *Verità e dimostrazione*, „Le Scienze” 1973, nr 80.
- Tarski Alfred, *Verità e dimostrazione*, w: *Verità e dimostrazione. Questioni matematica*, Milano: Le Scienze 1978, s. 70–79.
- Tatarkiewicz Władysław, *Analisi della felicità*, przeł. Sandro Melani, Napoli: Guida 1985.
- Tatarkiewicz Władysław, *Due concetti di bello*, przeł. Krytyna Jaworska, „Rivista di Estetica” 1980, nr 5, s. 1–9.
- Tatarkiewicz Władysław, *Due concetti di forma e due concetti di contenuto*, „Rivista di Filosofia” 1961, t. LII, nr 1, s. 3–13.
- Tatarkiewicz Władysław, *L'arte è un linguaggio? Ricerca e tre termini ambigui*, „Rivista di Estetica” 1969, R. XIV, nr 3, s. 321–335.

- Tatarkiewicz Władysław, *La classificazione delle arti nell'antichità*, przeł. Gianni Vattimo, „Rivista di Estetica” 1961, R. VI, nr 1, s. 21–38.
- Tatarkiewicz Władysław, *Storia dell'estetica*, red. Giampiero Cavaglià, przeł. Giorgina Fobini, Maria Teresa Marcialis, Giampiero Cavaglià, Torino: Einaudi 1979–1980.
- Tatarkiewicz Władysław, *Storia di sei idee: l'arte, il bello, la forma, la creatività, l'imitazione, l'esperienza estetica*, red. Krystyna Jaworska, przeł. Olimpia Burba, Krystyna Jaworska, Palermo: Aesthetica 1993 [Sesto San Giovanni: Aesthetica 2020].
- Testi Claudio Antonio, *L'ontologia formale di Stanisław Leśniewski e la teoria dei predicamenti in Tommaso d'Aquino*, Roma: Pontificia Universitas Lateranensis, Facultas Philosophiae 2016.
- Tischner Józef, *Etica del lavoro*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1982.
- Tischner Józef, *Etica della solidarietà*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1981 [Castel Bolognese: Itaca 2010].
- Tischner Józef, *I metodi del pensare umano*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1982.
- Tischner Józef, *Il libro del pellegrino sulle vie dolorose della storia*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1982.
- Tischner Józef, *Il pensiero e i valori*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1980.
- Tischner Józef, *La svolta storica. Cristiani e marxisti in Polonia*, przeł. Antonio Setola, Bologna: CSEO Biblioteca 1981.
- Tomassucci Giovanna, *La fortuna di Stanisław Ignacy Witkiewicz in Italia (Riflessioni in margine a una bibliografia ragionata)*, w: *La letteratura polacca in Italia. Itinerari di una presenza*, red. Pietro Marchesani, Roma: La Fenice 1994, s. 137–170.
- Topolski Jerzy, *La nascita del capitalismo in Europa. Crisi economica e accumulazione originaria fra XIV e XVII secolo*, przeł. Giorgio Mizzau, Marta Petrusiewicz Mizzau, Torino: Einaudi 1979.
- Topolski Jerzy, *La storiografia contemporanea*, przeł. Lionello Constantini, Roma: Editori Riuniti 1981.
- Topolski Jerzy, *Metodologia della ricerca storica. Nuovi principi di metodologia storica*, przeł. Riccardo C. Lewański, Bologna: Il Mulino 1974.
- Topolski Jerzy, Righini Raffaello, *Narrare la storia: nuovi principi di metodologia storica*, Milano: Bruno Mondadori 1997.
- Twardowski Kazimierz, *Contenuto e oggetto*, przeł. Stefano Besoli, Torino: Bollati Boringhieri 1988.
- Twardowski Kazimierz, *Selbstdarstellung (1926)*, „Grazer Philosophische Studien” 1991, nr 39, s. 1–24.
- Twardowski Kazimierz, *Self-Portrait (1991)*, w: Kazimierz Twardowski, *On Actions, Products and Other Topics in Philosophy*, red. Johannes L. Brandl, Jan Woleński, Amsterdam–Atlanta: Rodopi 1999, s. 17–32.
- Weiss Mariusz, *Leszek Nowak e la concezione del legislatore razionale. Significato e applicazioni*, w: *Scienza, marxismo e metafisica*, red. Giacomo Borbone, Villasanta: Limina Mentis 2013, s. 291–303.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, *Addio all'autunno*, przeł. Pierluigi Ruggieri, Milano: Mondadori 1969.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, *Insaziabilità*, red. Anton Maria Raffo, Bari: De Donato 1970.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, *Introduzione alla teoria della forma pura nel teatro e altri saggi di teoria e critica*, red. Francesco Bigazzi, Anna Maria Kozarzewska, Pietro De Marco, Roma: Bulzoni 1988.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, *Pisma filozoficzne i estetyczne*, t. I–IV, red. Bohdan Michalski, Warszawa: PWN 1974–1978.
- Witkiewicz Stanisław Ignacy, *Pojęcia i twierdzenia implikowane przez pojęcie istnienia*, Warszawa: PWN 1935.

- Wojtyła Karol, *I fondamenti dell'ordine etico*, przedm. Rocco Buttiglione, Bologna: CSEO Biblioteca 1981.
- Wojtyła Karol, *La fede secondo San Giovanni della Croce*, przeł. Raimondo M. Sorgia, Roma: Pontificia Università S. Tommaso–Herder 1979.
- Wojtyła Karol, *Perché l'uomo. Scritti inediti di antropologia e filosofia*, Milano: Leonardo 1995.
- Wojtyła Karol, *Persona e atto*, przeł. Stanisław Morawski, Renzo Panzone, Rosa Liotta, Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana 1982.
- Wolak Zbigniew, *Neotomizm a szkoła lwowsko-warszawska*, Kraków: OBI 1993.
- Woleński Jan, *Filozoficzna szkoła lwowsko-warszawska*, Warszawa: PWN 1985.
- Wolters Gereon, *European Humanities in Times of Globalized Parochialism*, „Bollettino della Società Filosofica Italiana” 2013, nr 208, s. 3–18.
- Zanardo Aldo, *Forme e problemi del marxismo contemporaneo (A proposito della fortuna del pensiero giovanile di Marx)*, „Studi storici” 1962, nr 4, s. 421–551.